

ҚИЗИМГА МАКТУБЛАР

Мангу дунё бўсағасида

Бу дунёга келганларнинг, албатта, кетмоғи бор. Кимдир бир кун олдин, кимдир бир кун кейин... Кетади-ю, қайтмайди. Мангу дунё абадий уни ўз қучоғига олади.

Кетмоғи яқин қолганини киши сезганда чўчимади, аммо турли ўйлар қуришовига тушади, кечган, кечирганларини эслайди, олис, яқин одамлар кўз олдидан ўтади.

Мен билан ҳам шундай бўлди. Касалхонада ётарканман, вақтим, иродам етганича, кўнглим кўтарганича ўйларга, хотираларга берилиб кетиб, шуларни ёздим.

1

Умида! Қизим...

28 октябрь, 1993 йил. Ўн кун давом этган текшириш, ўрганишлардан сўнг қандайдир аниқлик пайдо бўлди. Даволовчи врач Татьяна Дмитриевна келиб, кўлимни сикди.

— Касалингиз биз хавотир олганчалик илдиз отмаган экан. Нафас атрофидан бошқа ҳамма аъзоларингиз соф. Касал нафас йўлларига ўтмаган. Бир-икки кун ичида консилиум қиламиз. Радиологлар, бош хирург, директор билан маслаҳатлашамиз. Менимча, сизни аввал даволашимиз, кейин операция қилиб, касалликни олиб ташлашимиз керак.

Истараси иссиқ, нигоҳи самимий шифокорнинг бу сўзларидан қувониб кетдик. Вужудим илиб, кайфиятим кўтарилди. Миннатдорчилик билдириб, телефонга югурдим. Текшириш натижаларидан Зухра қисман хабардор бўлса ҳам ўзимнинг оғзимдан хушxabарни эшитгани маъқул эди.

Қийналиб гапирсам ҳам Зухра мени англади, шу заҳоти, худди мен каби у ҳам ўзгариб кетди. Ёзнинг бошларидан бери биринчи марта унинг овозида севинч оҳанглари пайдо бўлганини сездим. Телефонни ёриб юборгудай бўлиб, ҳозир етиб бораман, деди. Бошим осмонда эдим. Худога шукр. Демак, бир қанча вақт томоғимни радиация нурлари билан даволашади. Тошкентда ўн марта нурланганимда шу ишлар бирмунча камайган эди. Касалим тарихида ёзилган. Ким билади, балки бу ерда шуни эътиборга олишдимикан? Консилиумда ҳам шундай қарорга келишса, ўзимни бахтли ҳисоблардим. Тахминан бир ой, бир ярим ойдан сўнг уйга қайтишим мумкин. Қизим, сени кўраман, укаларим, дўст-бирор

дарларимни кўраман. Умида, сени жуда соғиндим. Деярли, ҳар кеча кўнғироқдек овозингни эшитгандек бўламан. Кўз олдимда ўзинг пайдо бўлиб, кўзларинг ёниб: «Ада! Келдим!» — дейсан-да, ёнимга келиб, юзимдан ўпгандек бўласан. Кўп эмас, атиги икки ҳафтадан бери Москвада бўлсам ҳам, ҳар куни сенинг ўқишдан қайтаётган пайтинг, ўз калитинг билан дарвоза-эшикни шарақлатиб очишинг, шаҳдам қадамлар билан тақ-туқ, тақ-туқ қилиб айвонга кўтарилишинг кўз олдимдан ўтади. «Ада! Мен келдим!..» Қизим, жоним, сени яна кўрадиган бўлдим. Орзуим эсон-омон уйга қайтмоқ эди, ниятимга етадиганга ўхшайман. Худо хоҳласа, марҳамат қилса, бир ой, бир ярим ойлардан сўнг тузалиб қайтаман...

Элчихонамиз меҳмонхонасида турган Зухра мен ётган онкология марказига қанот пайдо қилиб учиб келди.

— Ишонардим! Ишонардим! Ҳали яшайсиз. Ҳали қизимизнинг тўйини кўрамыз. Ўзингиз бош бўлиб ўтказасиз. Худодан ҳар куни сизга умр тилардим, мен етимга раҳм-шафқат қилишини сўрардим. Эшитибди илтижоларимни!..

Анчагача бир-биримизга қувонч билан тикилиб, гаплашиб ўтирдик. Гап орасида Зухра менга чой ичирди, овқатлантирди. Кейин Татьяна Дмитриевнадан касалхонага кириш учун доимий рухсатнома ёздириб олгани палатадан чиқди.

Илгари вақт ўтказиш, миямни чулғаб, бир дақиқа ҳам тинчлик бермаётган оғир, совуқ фикрлардан халос бўлиш учун телевизор кўярдим, ё радио қулоғини бураб, турли тўлқинлардан турли хабар, куйларни тинглардим. Ҳозир эса бирдан шунчаки дам олиш учун, бирпас роҳат қилгим келиб телевизор кўйдим. «Реванш» номли кўп серияли фильм кетаётган экан. Элчимиз касалхонага ётган кунимнинг эртасигаёқ рангли телевизор, радиоприёмник кўйдириб берган эди. Аммо нима кўрмай, нима эшитмай, бугунгача қулоғимга ҳеч нарса кирмас, кўз олдимда турли сурачлар, манзаралар, одамлар пайдо бўлиб, яна саробдек тарқаб кетарди. Биринчи марта бугун экранда одамлар нима деяётганини эшитдим, тушундим. Яйраб қулоқ сола бошладим. Фильм бир оила одамларининг турли тақдирлари, ҳаётлари ҳақида эди. Телевизорга маҳлиё бўлиб, Зухранинг кириб келганини сезмай қолибман. Унинг кўзлари ялтирар, юзларига қон югурган эди. Афтидан, Татьяна Дмитриевна билан яхши гаплар бўлганга ўхшайди.

— Ҳозир ўзи пропуск олиб келади. Хавотир олманг, яхши гап билан келади.

Кўп вақт ўтмади. Татьяна Дмитриевна рухсатнома кўтариб кириб келди.

— Бояги гап, — деди у таклиф қилинган курсига ўтирар экан. — Хотиржам бўлинглар. Консилиумдан сўнг даволашни бошлаймиз.

— Операция оғир бўладими? — сўрадим ўзимни тутолмай.

Гап кўпроқ қўрқишимда эмас, операциялар жонимга текканида эди. Шу кунгача мураккабми, енгилми, бешта операцияни бошимдан ўтказдим. Ҳаммаси бир жойда, томоғимда эди. Энди олтинчиси бўлади. Наркоз берилгандан сўнг одам ҳеч нарса сезмайди. Оғриқ кейин билинади.

— Операциянинг қандай ўтиши бизга тааллуқли, сиз ҳеч нарса билмай ётасиз. Кўкрак қафасигача кириш лозим. Яна қайтараман, бу бизнинг ташвишимиз.

У хайрлашиб чиқиб кетди. Эр-хотин тинчиган эдик, ҳали анча-мунча ишлар қилишимиз мумкинлигидан севиhib, кун кеч бўлганини билмай ҳам қолдик. Москвада кун тез қораяди. Бунинг устига вақт нотинч, ўғрилар, чўнтак-кесар киссовурлар, безорилар кўпайиб кетган. Шунинг учун Зухрани қистай бошладим. Яна бирпас ўтирай, деди. Албатта, мен унинг ёнимда эканидан хурсанд эдим. Яна бир соатча гаплашиб ўтирдик. Гапимиз ҳар галгидек яна менинг касалимга келиб тақалди.

— Худо бизга раҳм қилди! Мана кўрасиз, ҳамма ташвишларимиз орқада қолиб кетади. Уйнинг тўрига ўтқазиб қўяман сизни. Нима истасангиз шуни қилиб бераман. Умида иккаламизнинг бахтимизга омон бўлсангиз бас. Бизга бошқа ҳеч нарса керакмас. — Зухранинг кўзларида ялтираб ёш кўринди. Бу бир неча йилдан бери чўзилиб келаётган алам, ғам ёшлари эмас, севинч ёшлари эди.

Ўша куни меҳмонхонада Зухра, касалхонада мен Москвага келганимиздан бери биринчи марта хотиржам ухладик. Атиги уч-тўрт марта уйғондим, холос. Охирги уйғонганимда соат саккиз бўлган эди. Сокол-мўйловимни олиб, ошхонага бордим. Ширгуруч, сариёғ, тухум беришди. Ҳаммасини иштаха билан едим, устидан тўла стакан сутли кофе ичдим. Палатамга қайтиб келиб, ўзим яхши кўрадиган қора кофе ҳам қайнатиб ичдим. Кейин дахлизга чиқиб юрмоқчи бўлдим. Марказнинг ёйдек бир томони тўқсон қадам, ўртадаги чорси даволаш хоналари, ошхона, лифт майдонларининг атрофи юз эллик қадам эди. Мен ҳар куни гоҳ тўқсон қадамлик палаталар жойлашган томонни ўн икки-ўн тўрт марта айланиб чиқардим, гоҳ одамлар кам пайти чорси майдонда тахминан шунча юрардим.

Дахлизга чикқанимда Татьяна Дмитриевнага дуч келдим. У менинг олдимга келаётган экан.

— Ўзингизда бўлиб тулинг. Соат ўнда докторлар кўришади. — деди у.

«Консилиум бўлса керак», — хаёлимдан ўтказдим.

Ўндан бироз ошганда мени чақиришди. Бўлимнинг мажлислар залига кирдим. Мен кўрган бўлимдаги фан докторлари, профессорлардан ташқари янги одамлар ҳам бор эди. Улардан биттаси радиолог, иккинчиси хирург экан. Томоғимдаги трубкани олиб қўйиб, узоқ кўришди.

— Стома атрофи гулдаста, — деди бўлим бошлиғи профессор В. В. Шентал. — Муродхўжаев телефонда менга айтган эди. Тўғри чикди. Процесс иккала томонда бор. Аммо ичкарига ўтмаган.

— Чап томондаги шиш чандикқа ўхшайди, — деди нотаниш хирург томоғимдан бармоқларини олмай.

— Йўқ, процесс, — эътироз билдирди Виктор Валентинович.

Хирург жавоб бермади. Ичимда унинг Шентал билан бахслашишини истардим, чунки ТошМидагилар процесс озгина ўнг томонда пайдо бўлибди, бу ҳеч гап эмас, беш-ўн марта нурланиш билан ўтиб кетади, дейишган эди. Шундай бўлиб чиқишини бутун вужудим билан истаган ва ўзимни шунга ишонтиришга интилган эдим. Одам яхши гапнинг гадоси. Минг афсуски ҳар доим ҳам яхши гап фойдали бўлиб чиқавермайди. Бутун ёз бўйи Тошкентда профессор К. мени яхши гап билан овутди, касалимнинг илдизини тополмай ўзини ҳам, мени ҳам қийнади. Клиникада у икки-уч соатгина бўлиб, беморларни юзаки, чала-чулпа кўриб, кетиб қоларди. Шенталга, Наримон Муродхўжаевга ўхшаб иш кунининг охиригача касалхонада бўлмасди. Унинг шогирди Б. Б. сўнги операция пайти олган биопсия натижасини мен узоқ кутдим. 13 кун деганда жавоб келди. Тасодифан билиб колдим. Б. Б. Киевга командировкага кетиб, менга қараб туришни ёш бир ординатор йигитга топширган эди.

Ўн учинчи куни эрталаб ундан жавоб келдими, деб сўрадим.

— Кеча келган, — деди у. — Профессорга берганман.

— Ёмонми?

Ҳали алдашга ўрганмаган йигит ўзини йўқотиб қўйди.

— Профессордан сўранг, — деди кўзларини олиб қочиб.

Дарҳол тушундим. Ичим муз бўлиб, оёқларим бўшашиб кетди. Лекин ўзимни тутиб олиб, профессор кабинетига бордим. Ўзида экан. Нимадир чайнаб ўтирарди.

— Биопсия натижасини билсам, — дедим унга. — Кеча келган экан.

— Ҳа, зарур иш билан кетиб қолиб, сизга айтолмадим. Энди айтмоқчи бўлиб турувдим. — У оғзидаги нарсани ютиб, ўрнидан турди. — Хафа бўлманг, нурланиш билан даволанаяпсиз, ўтиб кетади...

Мен қулоқ солмай чиқиб кетдим. Шундан кейин уни кўрганим йўқ. Уйда бир ҳафта бўлиб, профессор Н. К. Муродхўжаев таклифи билан Москвага жўнадим. Яхши гап билан профессор К. қўйнимни пуч ёнғоққа тўлдирди, унга ишондим. Минг афсуски, яхши гап даволамади, касали зўрайиб кетди. Мана, чап томоним ҳам соғ эмас экан. Бунга ҳеч ким Тошкентда билмаган, шу сабабдан фақат томоғимнинг ўнг томонига радиация нурлари берилган, холос. Ўн мартадаёқ шишлар бироз қайтди.

Хирург кўриб бўлиб, менга қараб жилмайди.

— Сизга жавоб. Душанба куни директор хузурида бир қарорга келамиз.

— Умид борми?

— Хотиржам бўлинг, — деди нотаниш хирург тирсагимни қисиб.

Мен чиқиб кетдим.

Орадан кўп вақт ўтмади. Палатага Татьяна Дмитриевна кириб келди.

— Хуфия бир гап айтмоқчиман, — деди у. — Директоримиз катта хирург, тезкор, دادил одам. У операция таклиф қилди. Сиз рози бўлманг. Сизни аввал нур билан, кимёвий терапия билан даволаганимиз, кейин лозим бўлса операция қилганимиз маъқул. Шуни талаб қилинг.

— Операциягача қанча даволайсиз?

— Касалхонада узоқ бўлишингизга тўғри келади. Нурланиш тўрт-беш ҳафта давом этади. Келишдикми?

Мен бош қимирлатдим. Аммо дилимга ғашлик чўкди. Одатда ўлаётган одамдан охириги чора сифатида операцияга розилик сўрашади. Нахотки, мен шундай аҳволда бўлсам? Йўқ сиҳатим яхши, эс-хушим жойида. Томоғимдан бостириб келаётган касаллик билан ҳали курашаман, қараб ўтирмайман. Худо хоҳласа, соғайиб кетаман шу ердан. Аммо Татьяна Дмитриевна дилимга шубҳа ҳам солиб кетди. Нима яхшилигини мен — шифокор бўлмаган одам қаердан билман? Шу заҳоти иккинчи фикр келди. Умид билан, жаҳонга номи кетган шу марказга келдим. Тошкентдан хат марказ раҳбарлари номига ёзилган. Улар мени ўз касалхоналарига жойлаштиришди. Қандай йўл билан даволашни улар

яхши билишлари керак. Наҳотки, менга ёмонлик иташса, ё ҳафсаласизлик билан қарашса? Бундай бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун нима дейишса шунга рози бўлиш керакми? Аммо мендан истагимни сўрашса Татьяна Дмитриевна берган маслаҳатни айтаман.

Шуни ўйлаб, бир оз тинчидим. Палатага кириб, ёнбошладим. Лекин тинчлигим бузилган эди. Ҳар ҳолда биронта одам билан, масалан, Наримон Муродхўжаев биланми, ё мени операция қилган Погосов биланми маслаҳат қилинса ёмон бўлмасди. Қани энди шу тоб овозим пайдо бўлиб қолса-ю, шу одамлар билан телефонда ўзим гаплашсам! Менда бундай имконият йўқ, бўлмайди энди. Телефонда мени фақат хотиним ва қизимгина тушунишади. Айниқса, одам кўп, сершовқин жойдан гапирсам. Зухрани қанчалик аямай, унга телефон қилгим келиб кетди. У холасининг ўзи тенги қизи Фаиляларникида менга қозон овқат қилиб келмоқчи эди. Овқатдан ҳам кўра менга ҳозир Зухраниннг ўзи, маслаҳати керак. Биламан, телефон қилмаслигим керак. Қилсам яна ташвишга қўяман. Лекин шуни била туриб, телефон қилдим. Эртароқ келишини сўрадим. Бечора ўша заҳотиёқ етиб келди.

Зухра, севгилим, яккаю яғонам! Сабр-тоқатингга, меҳрингга, ақл-фаросатингга балли! Яхши ҳам ҳаётда сенга дуч келдим. Меҳрибон дўстим, маслаҳатгўйим, таянчим!.. Сен ҳар доим мени, менинг тинчлигим, обрўйим, фароғатимни ўйладинг. Энди ҳеч иккиланмасдан, сидқидилдан айтишим мумкинки, сен бутун ҳаётингни менга бағишладинг. Қувончларимдан қувондинг, қайғуларимдан қайғурдинг, мен учун мендан кўпроқ азоб чекдинг. Бетоб кунларим бутун вужудинг, меҳринг, дилинг билан менга малҳам бўлдинг!.. Мана ҳозир ҳам ёнимдасан. Имкони бўлса, менинг дардимни шундай суғуриб олсанг-у, ўзингнинг ичингга солсанг! Йўқ, жоним, сенинг соғ юрганнинг менинг бахтим, қувончим. Ҳали қизимизни узатасан, невара кўрасан. Худо менга яна қанча умр берган бўлса, ёнимда бўласан. Сенсиз менга бу ҳаёт қоронғу...

Зухра гап нимадалигини дарҳол тушуниб, мени юпатди.

— Аввало ҳали директор сизни кўргани йўқ, ҳеч нарса таклиф қилгани ҳам йўқ. Кейин умид билан шу даргоҳга келдик. Улар нима деса шуни қилайлик. Лекин сиздан сўрашса, майли, юрагингиз нимага чопса шуни айтинг. Аммо уларга ишонинг. Кўпчилик бўлиб сизни ўйлашяпти, кўпчилик бўлиб тўғри йўлни танлашмоқчи.

Анча тинчидим. Ҳеч ким билан маслаҳат қилишга ҳожат

қолмади. Шундай бўлса ҳам мени оғир ўйлар гирдобида қолдирмаслик учун Зухра шанба куни эрталабданок касалхонага етиб келди. Бирга чой ичдик. Профессор Давидовга нима дейиш ҳақида у ҳам, мен ҳам оғиз очмадик. Кеча қароримизга нуқта қўйган эдик.

Тушга яқин угра оши кўтариб, Азиза келди. Азиза менинг яқин танишим, шу марказга келишимга катта хисса қўшган одам, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг иш бошқарувчиси ўринбосари Рихсивой Раҳмонович Муҳамедовнинг синглиси. Биздан уч-тўрт кун кейин улар оналарини шу марказга даволаш учун олиб келишган эди. Зухра бир неча марта марказнинг учинчи қаватида ётган нуроний аёлни кўриб чикди. Рихсивой Раҳмонович ҳам уч марта мени кўриб кетди. Мен у кишидан ниҳоятда миннатдорман. Бахтли бўлсин, мартабаси янада баланд бўлсин, ҳамма ниятларига етсин!

Шу ўринда айтиб ўтишим керак, мен ҳам бахтли одам эканман. Касалликка чалинаверганимдан кейин атрофимда ниҳоятда яхши одамлар кўп эканлигини кўрдим. Улар мени ёлғизлатиб қўйишмади. Қачонлардир мен ишга жойлаштирган журналист, ҳамкасб укам Тохир Малик, маданият жонкуярлари Маҳмуд Муродов, Давлат Алимовлардан тортиб ҳурматли президентимиз И. А. Каримовгача менга ғамхўрлик қилиб келишяпти: иш беришди, унвон, яхши пенсия.... Рихсивой Раҳмонович шу тоифа одамлардан! У билан Марказқўмда бирга ишлаган эдик. Рўпара хоналарда ўтирар эдик. Кейин у Фанлар Академиясида ишлади. Ўша пайтдаги Академия президенти, мени яхши биладиган ва ёзувчи сифатида чуқур ҳурмат қиладиган олим Пўлат Ҳабибуллаев унга яхши муносабатда бўлди. Мана энди Рихсивойнинг ўзи катта лавозимни эгаллаб, одамларга қўлидан келганича ёрдам қиляпти.

Марказда охирги марта мени кўргани кирганида бош врач Е. Г. Кондратьев бирга келди. Рихсивой Раҳмонович яна бир бор унга мени таърифлаб, яхшироқ қарашни илтимос қилди.

— Хавотир олманг, хабардор бўлиб тураман, — ваъда қилди Е. Г. Кондратьев.

Азиза билан Зухра дарҳол тил топишиб, турли хил овқатлар пишира бошлашди. Турли кўкатлар, райхон сепилган угра ошини ичиб ўтирганимда, Азиза, қозон бўлганида палов қилардик, деб қолди. Зухра эрталабоқ Фаилларникидан қозон, элчихонамизга яқин бозордан янги қўй гўшти олиб келадиган бўлди.

Эртасига, якшанба куни, эрталабдан бошлаб, улар ошнинг ҳаракатига тушишди. Фаиля икки килограмм гуруч дамласа бўладиган қозон берибди. Олган гўштини кўрса-таётиб, Зухра мақтай кетди:

— Эркин савдо, эркин нарх-наво тўқчилик олиб келадиганга ўхшайди.

Ишқилиб унинг айтгани келсин. Мен унинг гапларига кулок солиб туриб, Олой, Эски шаҳар бозорларини эслаб кетдим. Яхши ҳам ўзбекнинг бахтига бозорлар бор. Ҳамма керакли нарсани ўзбек бозордан топади. Тирикчилиги бозор билан ўтади. Эсимни танибманки, шундай. Ажаб эмас, мустақиллик, эркинлик жафокаш элимга чинакам бахт келтирса! Мустақилликнинг дастлабки икки йили шундай бўлишидан дарак бериб турибди.

Электр плита ошга қувватсизлик қилибди. Ош бироз юмшоқ бўлибди. Лекин барибир, она юртдан тўрт минг километр наридаги касалхонанинг ичида ўзимизнинг икки миришкор аёл пиширган қўлбола ошни кўриб, дилим тоғдай кўтарилиб кетди. Аввало таниш ҳиди димоғимни олди. Кейин тўйнинг ошидек олтин ранги кўзларимни қувонтирди. Бунинг устига дилимдан ўтган нарса — саримсоқ ҳам солишибди. Кичкина чуст пичоғининг учи билан сувга солиб кўйилган кўм-кўк турпни «синдир»дим. Учинчи қаватда Азиза онаси билан, ўнинчи қаватда мен Зухра билан юртимизнинг нафаси теккан, тупроғида унган масалликлардан пишган, пазанда элимиз хўп ўйлаб топган ошни едик. Қани энди қанот пайдо қилсам-у, Тошкентга учиб борсам! Ошхонага кириб, қор гупуллаб ёғиб турганига қарамай, Азиза билан Зухрага ўзим ош қилиб берсам! Худо хоҳласа, қилиб ҳам бераман. Фақат уларгагина эмас, қавми-қариндошларимга, дўст-биродарларимга, қизимга, мени катта ҳурмат қилиб келаётган маҳалладошларимга ҳам қилиб бераман.

Ё Худо, ҳар нарсага қодир, қудратли Парвардигор! Бандаларинг қатори мендан ҳам марҳаматингни аяма, ўзинг шифо бер! Шу ердан тузалиб, соғ-саломат уйимга етай! Ўзинг қўлла мени. Қолган умримни тоат-ибодатда ўтказай, қувватим, имконим етганича элимга, юртимга хизмат қилай. Эй қодир Худо! Шафқатингни аяма. Қанча умр берган бўлсанг, энди ҳаммасини гуноҳларимни ювишга, пок хайрли ишларга бағишлайман. Эртаю кеч сен тилимда, дилимда бўласан. Оллоҳим...

Қизим! Умида...

2 ноябрь 1993 йил эрталаб соат 8.00 да ҳовлиқиб Татьяна Дмитриевна, кетидан В. В. Шентал кириб келишди.

— Юринг тез, Сизни директор кутяпти! — деди ҳар доимгидек қистаб Шентал.

Яхши ҳам ювиниб бўлиб, кийинаётган эдим, ортларидан юрдим. Негадир хотиржам эдим.

Институтнинг янги директори М. И. Давидов кўпчилик мақтаётган шу даврнинг истеъдодли хирургларидан эди. Шу сабабдан директор этиб тайинланган бўлса ҳам, марказнинг кўкрак қафасидаги касалликлар бўлимини бошқариб турарди. Кабинети мен ётган бўлимдан бир қават юқорида экан. Чиндан ҳам у бизни кутиб турарди. Сўрашди, кейин мендан трубкани ечишимни илтимос қилди. Татьяна Дмитриевна ёрдамида ечдим. Узоқ кўрмади. Бўйнимни, томоғимни босиб-босиб ушлаб чиқди. Шентал гапириб турди. Процесс ичкарига ўтмаган, трохеястоманинг бошида, дегани қулоғимда қолди. Ичимда яна бирмунча таскин топдим. «Ишқилиб операцияни ўзи қилишга рози бўлсинда!» — дердим ичимда. Гап шундаки, кеча кечкурун Зухра билан телефонда гаплашганимда, у иттифоқо Нукусдан келган йигит, М. И. Давидовнинг аспиранти билан элчихонамизда учрашиб қолганини айтди. Омонжўл Боймухамедов экан. Бу йил номзодлик диссертацияси ёқлар экан. Шу Давидов қўл остида ишлаётган экан. Зухра унинг мен билан учрашишини айтди. Давидовдан агар операция лозим бўлса, ўзи қилишини сўрайдиган бўлибди. Мен хурсанд бўлдим.

Кечкурун соат ўнларда Омонжўл палатамга кириб келди. Ярим кечагача гаплашиб ўтирдик. Касалимни унга бошдан охиригача айтиб бердим. Омонжўл эрталаб келиб, Давидов билан гаплашиб қўядиган бўлди. Аммо Давидов мени соат саккизда қабул қилишини ҳеч ўйламабмиз. Албатта, Омонжўл ҳали марказга келмаган, демак, Давидов билан гаплашмаган эди. Бу Давидовнинг кабинетига киришим билан маълум бўлди. У мендан ҳеч нарса сўрамади, ўзи ҳам ҳеч нарса демади. Шентал эса менга оғиз очирмади. Давидов мени кўриб бўлиши билан:

— Кетаверинг, сизга жавоб, — деди.

Индамай чиқиб кетишдан бошқа иложим йўқ эди. Палатамга келиб, трубкамни ювдим, эҳтиётлик билан томоғимга солдим. Кейин нонушта қилдим. Нима еганим, нима ичганимни билмадим. Вақт ўтказиш ниятида ошхонада узоқ чайналиб ўтирдим.

Орадан икки соатча ўтди. Палатага киришим билан орақамдан Шентал чақирди:

— Хотинингиз қачон келади?

— Яқин орада. Нима эди?

— Келиши билан Татьяна Дмитриевна, сиз, хотинингиз гаплашиб оламиз. Хотинингизга кулоқ солар экансиз, — деди у. Бу билан у бизни бир-биримизга бўлган муносабатимизни мактадим, танқид қилдим, англаб ололмадим. Менга унинг фикрини мутлақо аҳамияти йўқ эди. Ҳаммага ҳам шундай хотин буюрсин. Зухра келиши билан унинг олдига киришга ваъда бердим. Ҳар эҳтимолга қарши, меҳмонхонага телефон қилдим. Зухра жавоб бермади. Демак йўлда, ҳали-замон келиб қолади. Автомат-телефон трубкасини қўйишим билан лифтидан Зухра чиқди. Кўлидан ушлаб палатамга олиб кирдим. Бир нарса юз берганини у сезди. Бўлган воқеани айтиб берган эди:

— Мен Давидов билан учрашишим керак! — деди қатъий равишда Зухра ва шошиб чиқиб кетди.

У кетиши билан Татьяна Дмитриевна келди.

— Улар сизни операция қилишмоқчи. Менинг таклифимга қўшилишмаяпти, — деди у.

— Ким операция қилади? — сўрадим дарҳол.

— Давидов. Ёнида мен, Шентал бўламиз.

Мен отилиб палатадан чиқиб кетдим ва ўн биринчи қаватга кўтарилиб, Зухрани қидира бошладим. Давидовнинг кабинети қулф эди. Бўлимнинг операция хоналари, марказ директорининг асосий кабинети учинчи қаватда эди. Тушишга журъат қилмадим. Узун, ойнаванд, йўлақдан ўтиш керак. У ерда ҳар доим изғирин шамол эсиб туради. Палатамга қайтиб тушиб, Зухранинг қайтишини кута бошладим. Бир маҳал у суюниб кириб келди.

— Давидовни топдим, гаплашдим. Ўзи операция қиларкан!

Мен уни бағримга босдим, Татьяна Дмитриевна кирганини айтиб бердим.

Аммо севинчимиз узоқ давом этмади. Шентал хонасига кирганимизда кайфиятим бузилиб кетди. Кўрдим: Зухра бечора ҳам ғалати бўлиб, бирпасда ранги ўзгариб, қорайиб кетди.

— Икки йўл бор, — деди Шентал. — Биттаси нур билан, кимёвий терапия билан даволаш. Иккинчи йўл — операция. Очиғини айтаман, оғир, узоқ операция. Кўкрак қафасини очиш керак, юқори қовурга суягининг бир бўлагини кесиш керак. бошқатдан уни қўйиб бўлмайдди албатта. Кейин трубкани пастроққа туширамыз. Чунки операция натижасида трохея калта бўлиб қолади. Операция яхши ўтади, деб айтолмайман. Танланг. Бу ихтиёрий нарса. Шах-

сан мен операция тарафдориман. Лекин тузалиб кетишингизга кафиллик беролмайман. Бундан ташқари, операциядан сўнг сизга жисмоний қийинчилик ҳам туғилиши мумкин. Ўйланг, бугун кечгача жавоб беринг.

Мен бундай бўлишини кутмаган эдим. Албатта, ростини айтишим керак, оёқларимгача бўшашиб кетди. Палатага қандай келганимни билмайман. Демак, операциядан омон чиқмаслигим мумкин. Тўғри, ўлим ҳар кимнинг бошида бор. Аммо бундай операциядан мажруҳ чиққанимда ҳам яшашни истамасдим. Мажруҳ бўлиш, жиндеккина бўлса ҳам чиқиб турган овозимни йўқотиш, томоғимдаги нафас тешигини пастга, кўкрак суякларининг ўртасига тушириб яшаш — менга оғир. Кейин кўкрак суяклари кесилган одам юра олиши мумкинми, йўқми — номаълум. Бундай яшашдан кўра ўлим афзал. Яқинда олтмишга кираман. Уч-тўрт ой қолди. Улуғ кишилар, танишларим, дўстларим, ҳамкасбларим билан сира ҳам ўзимни тенглаштиргим йўқ. Аммо умрларимизни солиштирганда мендан анча ёш бўлган ҳолда бу дунёдан ўтиб кетганлар озми?! Пушкин, Лермонтов, Бобур... Чўлпон-чи? Усмон Носирчи? Дўстларим Ғани Расулов, Абдуазимов, Жуманиёз Абдурахимов, Ботир Зокиров, Дамир Шокиров, Ўктам Усмонов... Рўйхатни яна давом эттирса бўлади. Лекин ҳожати йўқ. Уларнинг ҳаммаси узоқ умр кўришга ҳақли эдилар. Узоқ яшасалар мендан ҳам зиёд ўз юртлари, элларига (мен улуғларни эмас, ўз дўстларим, ҳамкасбларимни назарда тутаяпман) хизмат қилишлари мумкин эди. Афсуски, бераҳм ўлим улар ҳали элликка кирмасларидан, атоқли режиссёр Дамирни эса ўттизга кирмасдан олиб кетди. Владимир Висоцкий, Андрей Миронов, Олег Даль ҳам ёш кетдилар бу дунёдан. Мен улардан кўпроқ яшадим, яшаяпман. Пешанамга шу ёшимда ҳаётдан кўз юмиш ёзилган бўлса, майли, шу дақиқани кутиб оламан. Фақат Умида менсиз эзилади. Ўн тўрт ёшда отасиз қолиши, ўртоқлари олдида... қийналади. Биламан, Зухрага ҳам оғир бўлади. Лекин у иродали, ақлли аёл. Қизининг етим қолганини ҳеч кимга сездирмайди, бадавлат хонадоннинг кизларидек қийинтиради, гарантиради.

Татьяна Дмитриевна палатага кириб келди.

— Албатта ихтиёр ўзингизда. Лекин мен аввалги фикрдаман. Нур, кимёвий терапия операциядан афзал.

Мен унинг маслаҳатини қабул қилдим. Эртага Шенталга шундай жавоб беришни Зухрага айтдим. У ҳам рози бўлди.

Яна аниқлик пайдо бўлгандек эди. Бу орада Омонжўл марказнинг иккинчи бош ва бўйин шишлари бўлимининг бошлиғи, фан доктори Е. Г. Матягин билан гаплашиб, мени унга кўрсатадиган бўлди. Бу одамни Зухрага Погосов ҳам тавсия қилган экан. Дарҳол йигирма учинчи қаватга кўтарилдик. Е. Г. Матягин ёш, баланд бўйли, ўзига ишонган одам экан. Мени кўриб бўлиб, операцияга рози бўлишимни таклиф қилди.

— Сиз ўйлаганчалик, Шентал айтганчалик операция оғир бўлмайди. Албатта, кўкракни очиш керак, лекин нафас тешигини жойида қолдирса бўлади. Юқори суяк бироз кесилади. Шу, холос. Агар истасангиз мен Михаил Иванович билан гаплашай, ўз мулоҳазамни айтмай.

У шундай деб биз билан хайрлашди. Менинг фикрим ўзгармади. Аввало у марказ директорининг фикрига қарши чиқолмайди. Буни мен тушунаман. Назаримда у мени оутиб, операцияга кўндирмоқчи бўлди. Иккинчидан, у ҳам хирург, масалани тиф билан ҳал этиш тарафдори.

Кечки пайт Зухра кетиши олдидан Татьяна Дмитриевнага учрадим.

— Сиз айтгандек қиламан. Аммо Шенталга бугун жавоб бермайман.

— Тўғри, шошилманг, — деди у.

Останкино телевидениесининг олтинчи каналида «Тун бўсағасида!» фильмининг давоми кетаяпти. Овозини пасайтириб, қараб-қараб кўяман. Анчагина мураккаб асар кўрилади. Аммо менинг ҳозирги аҳволим ундан ҳам мураккаб. Эртага мени нима кутаётганикин? Худонинг хоҳиши билан мўъжиза юз бериши мумкинми? Яъни, докторлардан биттаси келиб, тамограф нотўғри кўрсатибди, сиз соғсиз, дейиши мумкинми?

Албатта, бу хаёл, бундай бўлмайди. Такдирга тан бериш керак. Нур, кимёвий терапия билан даволанаман. Имкони борича ўлим билан курашаман. Татьяна Дмитриевна билан радиологларнинг ҳамма айтганларини қиламан. Негадир уларга ишоняпман. Зора шу ишонч умримни узайтирса!

Қизиқ, қандай қилиб мен шу касалга чалиндим! Нега Кашир катта йўлидаги комбинатдек касалхонада ётибман! Студентлигимдан чекдим. Барча соғлом одамлар, дўст-биродарлар қатори ичдим. Балки шуларданмикин касалим? Йўк, шундай десам тўғри бўлмайди. Асл сабаб асабда, шамоллашга бепарволик қилинганида. Буни менга ҳинд врачлари айтишди. Қувайтда бўлганимда амирнинг врачлари ҳам шу гапни тасдиқлашди. Белгияда ҳам шу фикрни билдиришди.

Биринчи марта томоғимнинг чап томони ютинганимда нина санчгандек оғриётганини Ёзувчилар уюшмасида ишлаётганимда сездим. Сут ичдим, дори-дармон қилдим. Қўпчилик олдида гапираётганимда овозим илгаригидек эркин, баланд чиқмаётганини кўрдим. Поликлиниканинг лор доктори томоғимга ёғ суртиб турди. Наъматак ёғи. Ингаляция қилдим. Фойда бермади. Маданият министрлигида ҳам бирмунча қийналиб гапириб юрдим. Аммо ҳеч ким, биринчи галда ўзим жиддий қараганим йўқ. Меҳнат отпусказида стационарда ётиб даволанишни ниҳоят лозим топдим. Шунда орадан икки йил ўтиб кетган эди.

Стационарга Зухра билан Умида бирга боришди. Ёзнинг охирлари эди. Қабулхонада хужжатларимни кўришиб, зудлик билан ётқизишга тайёрлашаётганида, мени телефонга чақиришди. Бош врач хонасига кириб, трубкани олдим. Телефонда Ислом Абдуғаниевич Каримов эди. Хавотир олиб телефон қилаётган экан. Ҳаммасини айтиб бердим.

— Шошмасдан, яхшилаб даволанинг, ишни хаёлингиздан кўтаринг, — деди у киши.

Миннатдорлик билдирдим. Лекин барибир долзарб пайтда касалхонага ётаётганимдан ранжидим. Ётмасликнинг эса иложи йўқ эди. Минбарлардан гапиришга қийнала бошлаган — овозим хириллай бошлаётган эди.

Стационар фойда бермади. Профессор К. бу ерда ҳам асосий маслаҳатчи ва даволовчи эди. У эски гапини (қаттиқ шамоллаганимни) қайтарди. Дорилар берди. Электрофорез тайинлади. Томоққа ёғ суриб туришни буюрди. Ҳар сешанба кун келганида беморларни кўришни мендан бошлар эди. Кўриб, мени ҳам, ўзини ҳам хурсанд қиларди.

— Тузуксиз. Анча тузук!..

Яхши гапга илон ҳам пўст ташлайди, дейди халқ. Унинг гаплари менга ёқарди, яқин орада мутлақо тузалиб кетишимга умид боғлаб у билан хайрлашардим, миннатдорчилик билдирардим.

Ҳозир ҳам, ахволим ниҳоятда оғирлашган, охирги ҳаёт чегарасига етиб борган пайтимда ҳам ундан хафа эмасман. Касалимни билолмади. Шундай ўйлаганим маъқул. Агар билиб туриб яширган бўлса, тегишли даво йўллари топишга, қўллашга интилмаган бўлса, бу одамгарчиликдан эмас. Гиппократ қасамига хилоф. Албатта, у билмаган, худди менинг ўзимга ўхшаб тузалиб кетишимга ишонган.

Зухра кетганидан сўнг, ёлғиз қолиб, унга берган маслаҳатларимнинг (васият деса ҳам бўлади) қанчалик тўғрилигини ўйлаб кетдим. Учта китобни тайёрлаб қўйганман. Ик-

китаси келишиб ҳам қўйилган. Танланган қиссаларим Ғ. Ғулом номидаги нашриётда чиқиши керак. Янги романим — «Фотима ва Зухра» «Шарқ юлдузи» журналида босилади. Баъзи бир қисқартишлар билан Омон Мухторов, Тоҳир Малик янги йилдан чиқаришни айтишган. Роман маъқул бўлибди. Бу бўлим ходимларининг фикри. Шу романи «Ёзувчи» нашриёти кейин чоп этиши керак. Ҳаммасини гаплашганман. Янги «Оқсоқол» номли пьесам машинкада. Ҳамза театрига бериш керак. Чунки бош ролларни Ёқуб Аҳмедов ва Теша Мўминовларга мўлжаллаганман. Рустам Ҳамидов қўйса айни муддао. У мени тушунади. Ўзича ўзгартишлар қилмайди. Ташқи эффектни ёмон кўради. Уйда ўн бешта янги ҳикояларим турибди. Яхши битта тўпلام бўлиши мумкин. Кейин ҳамма қўлёзмаларимни, нусхаларни Азиз Пўлатович Қаюмов раҳбарлигидаги институтга топшириш керак. Ҳарҳолда одамлар у ерда кўпроқ менинг ёзганларим билан танишишлари мумкин. Бундан ташқари оилага қандайдир моддий ёрдам ҳам бўлади.

Зухра диққат билан кулоқ солиб ўтириб, жилмайди:

— Худо хоҳласа, шу ишларнинг ҳаммасини ўзингиз уйга қайтиб бориб бажарасиз. Мен ёрдам бераман.

Мен ҳам жилмайдим. Қўлини олиб юзларимга суртдим. Ишқилиб айтганинг келсин. Албатта шу ишларни ўзим қилганим маъқул. Бунинг устига ёзишга тайёр турган режаларим бор. Уларни ҳам қоғозга туширсам, анча кўнглим тўлади. Жамоат, давлат ишлари билан бўлиб ижодий мўлжалларимга вақтим етмади. Энди уйда ўтириб, шошмасдан, хотиржам ёзишим мумкин. Ҳикоялар, пьесалар, яна битта роман ёки қисса. Ёмон бўлмайди шулар қоғоз юзини кўрса.

Кечасини бирмунча тинч ўтказдим. Олти яримларда турдим. Ундан олдин ғира-ширада тушимда кўрдимми, ё хаёлимдан ўтказдимми, Л. Толстойнинг «Иван Ильичнинг ўлими» асари дилимдан ўтди. Кўз олдимда Иван Ильичнинг сўнгги дақиқалари пайдо бўлди. Қаёққадир узун, қоронғи йўлакдан учиб кетаяпти. Йўлакнинг охирида ёруғлик доира чизиб турибди. Мен ёнма-ён кетяпман. Хурсандлигим, хафалигимни билмайман. Тинчман, аммо юрагим шувиллаб кетаяпти... Чўчимасдан уйғондим. Ювиниб, соқол-мўйловимни олиб, озгина кофе қайнатиб ичдим.

Соат саккизда Шентал кирди.

— Хўш, нима қарорга келдингиз?

— Виктор Валентинович, — дедим хотиржамлик билан. — Кеча ҳеч нарсани, операциядан кейин мени кутаёт-

ган жисмоний қийинчиликларни яширмай рўй-рост гапириб бердингиз. Операциядан чўчимайман. Лекин кейинги аҳволим менга тўғри келмайди. Шунинг учун нурланишни танладим.

— Яхши, — деди у. — Мен тўғри йўл танладингиз, деб ҳисоблайман.

Ниҳоят ҳамма нарса ойдинлашди. Нур, кимёвий терапия ўлимдан асраб қолишига ҳеч ким кафил бўлмайди. Лекин жароҳатланган қисмларни торайтириб, осонроқ операцияга олиб келиши мумкин. Баъзида мутлақо одамни соғайтириб, рақ балосидан қутқаради. Татьяна Дмитриевна, у тавсия қилган радиолог врач Сергей Иванович шундай фикрда. Ажаб эмас Худонинг хоҳиши билан бу менга қанадек ёпишган касалдан халос бўлиб кетсам! Ноумид шайтон.

Қароримни, Шенталнинг келиб кетганини ва унинг муносабатини Зухрага айтиш учун телефон-автоматга шошилдим. Бирон соатдан сўнг ўзи ҳам келади. Лекин сабрим чидамади. Вужудимга қайтган қувват, нисбий бир тинчлик билан уни ҳам тинчитгим келиб кетди. Аммо улгурмадим. Зухра ўзи кириб келди. У кеча кечкурун Пагосов билан узоқ гаплашибди. Ҳар доим операция тарафдори бўлган хирург бу гал менинг қароримни маъқуллабди. Мен эса Зухрага Шентал билан эрталабки суҳбатимни айтиб бердим. Операцияга рози эмаслигимнинг яна бир томони бор эди. Зухра аёл боши билан, агар операция фожиали тугаса, мени соппа-соғ олиб келиб, тобутда юртимга олиб кетишга чидай олмайди. У билан фалокат юз берса, Худо кўрсатмасин, ё оғир касалга чалиниб қолса, Умида нима бўлади? Йўқ, мен тўғри йўлдаман. Беш кун олдин, беш кун кейин. Аммо уйга Худо хоҳласа, ўз оёғим билан кетаман, уйимиз эшигини ўз қўлларим билан очаман, оёқда туриб қизим, укаларим, дўст-биродарларим билан кўришаман.

Шуларни ўйлаб, ёзиб ўтириб, машхур афсона эсимга тушиб кетди. Эсингизда бўлса керак, қарға билан бургут ҳақидаги афсона...

Қарға бургутга мактанибди:

— Мен уч юз йилдан зиёд яшайман. Сен эса ўттиз йил ҳам умр кўрмайсан.

Бургут унга шундай дебди:

— Сен уч юз йил ҳар куни чирик нарса, мурда қидирасан. Мен фақат иссиқ гўшт ейман. Розиман ўз ҳаётимдан.

Бу афсонанинг менга маъқул бир томони бор эди. Мажруҳ бўлиб, жисмонан яримта бўлиб, номигагина узоқ яшаш-

дан кўра, танамдаги биронта аъзоимни кестирмасдан шу ёшимда оламдан ўтганим маъкул.

Болаликни ҳисобга олмаганда, эсимни таниганимдан бери эллик олти ёшимгача деярли касаллик нималигини билмай яшадим. Бу Худонинг менга кўрсатган марҳамати. Минг қатла шукр. Қизим учун яшаб, уни эр-хотин бир бўлиб, оёққа турғазсак, яхшилаб узатсак, унинг бахтли яшашига ишонч ҳосил қилсак — бўлди. Менга шу кифоя.

Зухрани палатада қолдириб, радиология ва нурланиш бўлимига кетдим. Йўлакдан йўлакка, ойнавандли узун осма даҳлиздан икки марта айланиб ўтиб, марказ минорасининг биринчи қаватида жойлашган радиология ва нурланиш бўлимининг эшигини очиб бордим. Сергей Иванович ўзида экан. Ҳамкасби Лимаков Борис Иванович билан маслаҳатлашиб, мени бўлим бошлиғи, профессорга аввал кўрсатиб олишни лозим топганини айтди. Бирпас кутдик. Профессор кела солиб, мени чақирди, кўрди. Кейин менсиз узоқ гаплашишди. Ниҳоят, Сергей Иванович чиққанидан сўнг қабул қилинган режани айтиб берди. Эртага, яъни 4 ноябрда эрталаб яна бир марта профессорнинг таклифларини инобатга олиб, қаерларимга қанчадан нур беришни рентгенхонада, томографда мўлжаллаб олишади. Қайси кунлари нур беришларини, қайси кунлари кимёвий терапия билан даволашни, мен англаб етмаган яна бир чорани — гцаротермияни ҳисоб-китоб қилиб чиқишади. Жума кундан бошлаб, даволашга киришишади.

Палатага келиб, бўлган гапни Зухрага айтиб бердим. Айтгандек, йўлда мен ётган бўлим профессорларидан бирига дуч келдим. У консилиумда қатнашган эди.

— Хўш, нимада тўхтадингиз? — сўради у.

— Операция қилдирмайман, — дедим унга.

— Жўда тўғри. Инсоннинг ҳамма аъзоларини операция қилиш мумкин. Лекин яшаш керак-ку?! — деди у. — Даволанинг, операция қочиб кетмайди. Агар зарурат пайдо бўлиб қолса, албатта.

Зухра Рихсивой Рахмоновичнинг онасидан хабар олиб, пастдаги пансионатда овқат қилиб келмоқчи бўлди.

— Яхши гўшт олиб келганман. Қўй қовурғаси. Азизахон, оналари ҳам хурсанд бўлишади.

Қаршилиқ билдирмадим. Ёлғиз қолиб, қўлимга қалам олдим ва соғлом кунларимдагидек ушбу мактубларни енгиллик билан ёза бошладим.

Умида! Энди буюғини эшит...

Эрталаб радиология ва нурланиш бўлимига бордим. Мени қайтадан рентгенга солишди, компьютерли тамографда кўришди. Кўкрагим, бўйнимга кўк бўёқдан янги белгилар кўйишди. Бу белгилар аввалгиларидан пастрокда, кўкрагимнинг кўпроқ қисмини эгаллаган эди. Демак, мен тўғри қарор қилибман. Агар операцияга рози бўлганимда, шу белгилар кўйилган жойлар арраланарди, кесиларди. Оқибати нима билан тугарди — айтиш қийин. Балки ростмана одамларга ўхшамай, томоғимдан нафас олаётган анчайин мураккаб аҳволим яна ўн, балки юз чандон оғирлашармиди! Қаддимни ростлаб юролмай қолармидим! Бунга бугунги белгилардан сўнг тўла ишондим. Татьяна Дмитриевнага радиологиядаги ишларимни айтиб бердим. Сергей Иванович Таачев, Борис Дмитриевич Лимаков Татьяна Дмитриевна билан бирга энди мени даволашади. Эртага соат ўн бирда кўпдан бери айтиб келишаётган кимёвий дорини томиримга кўйишади. Ярим соат ўтгач, нурланиш хонасига кирман. Қанча «грей» нур беришади — билмайман. Ҳарҳолда биринчи марта камроқ беришса керак.

Татьяна Дмитриевнага ишониб қолдим, деб айтган эдим. Энди узоқ вақт мен билан шуғулланадиган радиолог-докторлар ҳам менга ёқди. Иккаловининг қарашида самимият бор. Мен ўзимни уларга ишониб топширдим.

Менинг бир хикоялар ва қиссалар китобим бор. Унга «Оқ қалдирғоч» деб ном қўйганман. Олтмишинчи йилларнинг охирларида Булғорияда бўлганимда булғор адабиётининг машхур, эл орасида катта обрўга эга классик ёзувчиси Эмин Пеликнинг шу номдаги хикоясини ўқиган эдим. Хикоя катта эмас. Мазмуни шундай. Бир деҳқон буғдой пишиги маҳали далага, ўримга кетаётганида бўйига етган қизи ҳам унга эргашади. Ҳамма ўртоқларим кетишяпти, мени ҳам олиб боринг, деб отасидан илтимос қилади. Ота рози бўлади. Ёз. Кун иссиқ. Қиз далада бир дарахтнинг остида ўримдан чарчаб дам олгани ётади ва ухлаб қолади. Уйқусида кўкраги муз бўлиб кетаётганини сезади. Чўчиб уйғониб қараса, кўкрак устида кулча бўлиб, илон ётган эмиш. Дод солиб, қиз уни улоқтиради. Ҳамма унинг овозини эшитиб, югуриб келади. Қиз бўлган воқеани айтиб беради. Шу кундан бошлаб у касалга чалиниб қолади: овқатланмайди, ухламайди, кўнгли афдариладиган бўлиб қолади.

Ота-она уни ҳамма яқин орадаги шифокорларга, табиб-

ларга кўрсатишади. Аммо қиз тузалмайди. Кимдир уларга қизингиз оқ қалдирғочни кўриши керак, шунда тузалади, деб маслаҳат беради. Эр-хотин аравага қизларини ётқизиб, оқ қалдирғоч қидириб кетишади. Улар телеграф устунларига тортилган симёғочлар остида қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар узоқ кезишади, оқ қалдирғочни топишга қизларини ишонтиришади. Қиз шу ишонч билан яшайди. Умид билан симёғочларга, осмонга тикилади.

Татьяна Дмитриевна ўз ҳамкасблари билан менга шундай ишонч беришди. Нурланиш, кимёвий терапия бундан бу ёғига менинг оқ қалдирғочим. Мен уни топаман, уни кўраман. Зора бу гўзал, беозор қуш менга ҳам Худонинг шифосини олиб келса?!

Иккинчи қалдирғочим жонимдан ҳам азиз қизим Умида. Унинг учун яшашга интилдим, ҳамма хаёлим, қувватимни жамлаб, сихатимни яхшилашда шифокорларга ёрдам беришим керак.

Москвага жўнаётган кунимиз Умида билан хайрлашувим кўз олдимдан кетмайди. Эрта туриб кийинаётганимда у олдимга келди. Бўйнимдан қучоқлаб юзини юзимга қўйди. Сезиб турибман, мактабга боргиси йўқ. Икки-уч кундан бери у лицейга ўтган эди, ўқишдан қолиши керак эмас. Шунинг учун қаттиқ бағримга босдим, ўқишдан қолишига, самолётгача мени укам, синглим билан бирга кузатиб қўйишига зарурат йўқ. Кейин у ҳам эзилади, мен ҳам. Оддийгина хайрлашган маъқул.

— Нима олиб келай Москвадан? — сўрадим уни қўйиб юбориб. Шу билан шундай хайрлашганим кифоя, дегандек бўлдим. У ақлли қиз — тушунди. Жилмайиб:

— Ҳеч нарса. Тузалиб қайтсангиз бўлди, ада, — деди.

— Албатта қайтаман.

Шундай деб елкасига бир-икки қоқиб қўйдим. У охишта юриб, ўз хонасига ўтди. Портфелини олиб, айвондан тушаётганда, орқасига қайтди:

— Хайр, ада! Мендан хавотир олманг! Соғайиб келинг!

Мен қўлимни силкитдим.

Охириги кўришганимиз шу. Охириги деяпман-у, уни яна кўришимга, ҳали кўп у билан бирга бўлишимга ишонаман. Ўз оёғим билан уйга кириб бораман, бағримга босиб, иссиқ пешанасидан ўпаман. Зухра телефонда у билан гаплашиб турибди. Ҳар гал гаплашиб келганида ундан салом айтади. Ўқишлари яхши эмиш. Инглиз тилидан, математика, физикадан беш баҳо олаётган эмиш.

Умида, жоним қизим! Яхшиям Худо бизга сени берди.

Опанг каби мен учун ҳам энг азиз, энг қимматли, энг ширин ва шакар одамсан. Сенинг бахтли бўлишингни қанчалик ишташимни билсанг эди! Омон бўл, қизим. Барча орзуларингга ет. Мен ҳар куни Худодан опанг билан сенинг бахтингни сўрайман. Узоқ умр кўришингни, ниятларингга етишингни сўрайман. Ҳар қандай бало-қазолардан сени асрашини, сендан, опанг, аммаларинг, Акмал акангдан марҳаматини аямаслигини сўрайман. Арзандам, ёлғизим, агар баъзида сени уришган бўлсам, кечир. Фақат яхши ниятда шундай қилганман. Сени яхши кўришимни, ҳеч кимга ишонмаслигимни яхши биласан. Қизим, агар тақдир тақозоси билан энди кўришмай қолсак, опангни эҳтиёт қил. Бечора опанг мен билан кўп азоб чекди. Сен уни ҳурмат қил. Ёлғизлатиб қўйма. Қаттиқ гапирма, яхши гапингни аяма. Иложи бўлса доим бирга тур. Қизим, ҳаётингга гард юкмасин, бахтли бўл. Омон бўл, фариштам, арзандам!..

Шентал кириб, эртадан нурланишни бошлаймиз, деди.

— Терапия-чи? — шошиб сўради Зухра.

— Афтидан терапияни байрамдан кейин қўллаймиз.

Бу гап менга ёқмади. Чикиб кетиши билан дарҳол мен Татьяна Дмитриевнани қидириб топдим. Чунки Борис Дмитриевич Татьяна Дмитриевнага айтинг, соат ўн биргача дорини беришсин, ўн бир яримда нур берамиз, деган эди. Татьяна Дмитриевнага шуни айтдим. У одатдагидек мени тинчитди.

— Сиз менга қулоқ солинг. Бўлим бошлигининг бошида мингта ташвиш. Адаштирган бўлиши мумкин. Эртага ҳам химия оласиз, ҳам радиация.

Келиб Зухрага шуларни айтдим. Шундан кейин Зухра меҳмонхонага бориб келишини, Рихсивой Раҳмоновичнинг синглиси Азиза сингари марказ қошидаги пансионатга бутунлай кўчиб келишини айтди:

— Сизга яқин бўламан. Кўпроқ иссиқ овқат қилиб бераман. Кейин меҳмонхонада ўзимни кўйгани жой тополмаяпман. Пансионатга кўчиб келсам, эрталабдан кечгача ёнингизда бўлишим мумкин.

Эътироз билдирмадим. Менга ҳам унинг ёнимда бўлгани маъқул.

Зухра кетиши билан Сергей Иванович келиб қолди:

— Хавотир олманг, эртадан даволаш аниқ бошланади. Яна нималар қилиш, қандай дорилар кераклигини Татьяна Дмитриевнага айтиб кетаман. Сизни узоқ текшириб юборишди. Кейин операция масаласи ҳам директорнинг бандлиги сабабли уч-тўрт кун чўзилди. Ҳечқиси йўқ. Хафа бўлманг.

У кўнглимни кўтариб чиқиб кетди.

Демак, эртадан ҳақиқий даволаниш бошланади. Эртага бешинчи ноябрь. Қизим туғилган куннинг арафаси. Эй, Худо! Ўн саккиз минг оламни яратган ўзингсан. Ҳар нарсага қодирсан, ҳар нарсага қудратинг етади. Мен бир гуноҳкор бандангни кечир, ҳали суяги қотмаган, мустақил ҳаёт қуришга ожиз қизимнинг бахтига менга шифо бер, уни оёққа турганини кўрай, кейин жонимни олсанг розиман. Ло илоҳа иллолох, Ло илоҳа иллоллоху Муҳаммадун расулуллох.

Татьяна Дмитриевна айтгандек бўлди. Эрталаб Шентал кириб келди.

— Тайёрмисиз? Бугун бошлаймиз!

— Тайёрман, — дедим.

Тайёрланиб нима ҳам қилишим керак эди? Афтидан у ўзича меҳрибонлик қилаётганди, кеча нотўғри гапириб қўйганини яширмоқчи. У кетиши билан Татьяна Дмитриевна кирди.

— Соат ўнда ўзингизда бўлиб туринг. Томирингизга аввал глюкоза томизамиз. Бу тахминан 40—45 минут давом этади. Кетидан платина томизамиз. Кўнгил айнатмайдиган дори ҳам қўшамиз. Ўн бир яримга нурланишга бора-сиз. Келишдикми?

У одатдагидек кўзларини менга тикиб, енгил жилмайди.

— Келишдик, — дедим мен.

Нонушта қилиб бўлишим билан Зухра кириб келди. У пансионатга, менинг ёнимга кўчиб ўтган эди.

Омонжўл яна ғойиб бўлиб кетди. Назаримда унинг бизга бўлган муносабатида нимадир борга ўхшарди. Яқинда номзодлик диссертациясини ёқлар экан. Ёзда Тошкентда бўлибди. Республика Онкология институтида ишламоқчи бўлган экан, Наримон Қодирович ҳозирча жой йўқ, дебди. Наримон Қодировичнинг тавсияси билан келганимизни биллади. Шунинг учун баъзи-баъзида кириб, меҳрибончилик қилиб кетаётгандир? Агар шундай бўлса эсон-омон Тошкентга қайтганимизда унга ёрдам беришга ҳаракат қиламан. Аммо у катта ваъдалар қилиб қўйиб, йўқ бўлиб кетяпти. Охирги ваъдаси В. Г. Матягинга менинг касаллик тарихимни кўрсатиш ва зудлик билан унинг фикрини билиб келиш эди. Унинг назарида ахвол Шентал таърифлагандек жиддий эмас, суякларни қирқишга ҳеч қандай хожат йўқ эди. Кошқийди шундай бўлса! Агар шундай бўлса операцияга хозироқ рози бўлардим. У Матягин билан гаплашиб, эртасигаёқ бизга натижасини айтмоқчи эди. Келмади. Майли.

Мен унга жуда ҳам ишонаётганим йўқ. У ҳар ҳолда мустақил операция қилган жарроҳ эмас. Татьяна Дмитриевна, Шентал ва бошқаларнинг тажрибалари, қандай жарроҳ бўлишларидан қатъий назар, катта. Улар нега осон операцияни жиддий, оғир, деб айтишади? Бу бекорга бўлмаса керак. Бундай дейишларидан мен ҳеч қандай уларнинг шахсий манфаатлари борлигига ишонмайман. Айниқса, Татьяна Дмитриевна бундай қилмайди. Лекин барибир Омонжўл яхши гап топиб келса, хурсанд бўлардим.

Куннинг иккинчи ярмида, нурланиб келганимдан сўнг, бирпас даҳлизда юрган эдим. Шентал олдимга келди.

— Қалайсиз?

— Дуруст. Озгина бўшашиб турибман, — дедим.

Агар нурланиш фойда бермаса, операцияга қайтамыз.

Жаҳлим чиқиб кетди. Даволаниш энди бошланди. Шифокор бўла туриб, беморга шундай дейдими одам? Ҳозирги даво методига ишонтариш керак эмасми?

Палатага кирганимда мендаги ўзгаришни Зухра дарҳол сезди.

— Шенталнинг овози келди коридордан. Нима деди?

Айтиб бердим.

— Шу қўпол одамдан хафа бўласизми? Ўйламанг унинг гапларини!

Аммо сезиб турибман, Зухранинг ҳам кайфияти бузилиб кетди. Бирпас телевизор экранига тикилишиб ўтирдик. Мен минг хаёллар гирдобига кириб кетган эдим. Чиндан ҳам нурланиш фойда қилмаса нима бўлади? Операция унда аниқ. Аммо операцияга рози бўлиш-бўлмаслик менинг ихтиёримда. Қизим, хотиним учун операцияга рози бўлишим керак. Аммо ундан қандай чиқаман? Буни ҳеч ким айтолмайди. Буни фақат Худо билади. Шундай ўйладим-у, бирдан енгил тортдим. Келажакни, нурланишдан сўнгги воқеаларни, умуман нима бўлишини, мени нима кутишини Худога солдим. Қодир Худо ўзи менга нимани лозим топса, шу бўлади. Ажаб эмас, унинг марҳамати билан нурланишдан сўнг шифо топиб кетсам! Шукр қилиб, унга ишониб яшайман.

Дилимни эгалаган хотиржамлик юз-кўзимга ҳам ўтди шекилли, Зухранинг чеҳраси ёришиб кетди. Азиза билан бирга Тошкентга телефон қилмоқчи эканларини, кейин Марказга яқин бозорчадан у-бу олиб келишлари лозимлигини айтиб, ўрнидан турганида, Азиза ўзи кириб келди. Иккалови хурсанд чиқиб кетишди.

Мен яна ёлғиз ўзим ўз хаёлларим ичида қолдим. Йўқ, бу гал хаёлларим аввалги кунлардагидек оғир, қайғули эмас

эди. Тошкентда нурланиш оз бўлса ҳам менга ёрдам берди, шишлар кичрайди. Бу ерда ҳам шундай бўлиши керак. Кутаман, ишонаман, умид қиламан. Назаримда бироз гапни кўпайтириб юбордим. Ўзимча иккиланишларимга, аҳволимнинг мураккаблиги, ҳар бир инсоннинг бошида бўлган мангулик дунёсига яқинлигимга ҳамманинг тушунишини истганим, биринчи галда ўзимни ўз аҳволимга, ниманинг олдида турганимга ишонтиришим кераклиги бунга сабаб бўлди. Хомхаёлликка, мўъжизага ишонч йўқ. Ишонч фақат Худога, унинг кудратига, унинг марҳаматига.

Эртаси куни Зухра жуда эрта келди. Мен эндигина нонуштадан қайтган эдим.

— Тезроқ олдингизга келгим келиб кетди!..

Биз қучоқлашиб кўришдик. Яхши ҳам эрта келган экан. Ҳамшира келиб, мени нурланишга чақираётганларини айтди. Соат ўн бир яримга боришим керак эди. Ҳали ўн ҳам бўлгани йўқ.

— Кутиб тураман сизни, — деди Зухра. — Кейин Розаларникига бориб, уйга телефон қиламан.

— Бўпти, — дедим. — Менинг ҳам айтадиган гапларим бор.

Ярим соатлар чамасида қайтдим. Зухрага кеча кечкурун телевидениеда эшитган хабаримни айтиб бердим. Қозоғистон бир ҳафтача бурун Россия давлати қўйган шарт, талабларга рози бўлмай, рубл доирасидан чиқиб, ўз пулини қўлламоқчи эканини эшитган эдик. Рус давлати ҳозирги пулини Қозоғистондаги бор қазилма бойликлари, тилла ҳисобига ўтказиш талабини қўйибди. Бунини Останкино телевидениеси айтмади. У Қозоғистоннинг ўзини рубл зонасига ўтишда жуда сусткашлик кўрсатаётганини айтди. Кеча эса Ўзбекистон ҳам деярли шундай қарорга келаётганини, ҳозирча икки хил пул — эски, 1992 йилгача чиқарилган совет пуллари ва Ўзбекистон купонлари муомалада бўлиши лозим топилгани хабарини телевидение икки марта эшиттирди.

Зухра бир дўстимга зарур бўлиб қолган тақдирда Россия рублига алмаштириб, бизга жўнатиш учун бирмунча пул қолдирган эди. Энди уни алмаштириш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Аммо тақдири нима бўлишини ўйлаб қўйиш лозим. Шунини эслатдим. Зухра Умидани туғилган куни билан табриклаб, Мовжудага шу гапни ҳам айтиб қўйса, ўз навбатида Мовжуда Саидамин билан боғланса зиён қилмайди. Менинг аҳволимда ҳозир бир сўм ҳам пул ва у керак. Шу ўринда яна бир марта Президентимиз бошлиқ республикамиз ҳукуматига, дўст-биродарларга минг-

дан-минг миннатдорчилик билдиришни лозим топаман. Раҳмат, азизларим! Сизлар туфайли даволанаяпман. Эсон-омон уйимга қайтиб борсам, қилган яхшиликларингизни қайтаришга бор ирода, қувватимни, билимимни сарфлайман. Ўзбекистоним, севикли юртим! Не-не жафолар сенинг бошинга, фарзандларинг бошига тушмади?! Шаҳарларинг, қишлоқларинг душманлар оёғи остида неча бор топталди, ёнди, фарзандларинг қирилди, кул қилиб сотилди. Сен барибир қад кўтардинг, кул бўлган шаҳар, қишлоқларинг қайтадан бунёд бўлди, хуснига хусн қўшилди. Элимиз, еримиз донгини жаҳонга таратган йигит-қизларинг сени қафтларига кўтардилар. Кимни айтмай? Боболаримиз Темур, Улуғбек, Бобур мирзоларними? Момоларимиз Зебуннисо, Нодира, Увайсийларними? Аҳмад Яссавий, Беруний, Хоразмийларними? Чўлпон, Боту, Авлоний, Қодирийларними? Усмон Носир, Ойбек, Фафур Фуломларними? Сен яна яшнаб кетасан, сени бўстонга айлантираётган халқинг ҳеч кам бўлмайди. Сен давр сурадиган замон келди. Шу замонни, мустақил ҳаёт заминини қураётганларга мен чин юракдан зафар, омад тилайман. Насиб этса оз бўлса ҳам уларга қўлимдан келганича ёрдам бераман.

Юртим, Ўзбекистоним, қадрдон, туғишган элим! Чўчи-ма! Сен тарих кўргансан, баъзилар чипта ковуш кийиб юрганларида, сен чарм этик, зар тўнда юргансан, шаҳарлар кургансан. Мухими, йўқ бўлиб кетганинг йўқ, борсан, ҳаётсан! Давлат кўрган халқ хор бўлмайди. Ўз йўлини топади. Авлод-авлод болаларинг роҳатини кўрасан. Йиллар келади, ҳозир сенга шарт қўяётганлар ўз шартларидан қайтиб, сенга дўстлик таклиф қиладилар, ҳеч қандай шартсиз, гурур ва киборсиз. Худо ўзи ёр бўлсин сенга!

4

Қизим...

Бугун 7 ноябрь. Эрталаб Зухра келди. Бирпас ёнимда бўлиб, Азиза билан бирга пансионатда овқат тайёрлашмоқчи бўлишганини айтиб чиқиб кетди. У кетиши билан яна хаёлларга берилиб кетдим. Кўпроқ Умидани ўйладим. Минг раҳмат, иккала аммаси кеча унинг уч-тўртта ўртоқларини чақириб, кичкина зиёфат қилиб беришибди. Зухра қариндоши Роза билан кеча келганида шуни айтиб берди. Мен Роза билан кўришиб, у мени кўргани келганидан миннатдор бўлдим. У узоқ ўтирмади. Тансиқ, ширин овқатлар олиб келиб, мени чарчатмаслик ниятида тез кетди.

Ҳозир у олиб келган ширинликлар билан чой ичиб, кароватим ёнида ўтирибман. Қаватимиздаги битта санитария хонасидан чорси тахта топиб олганман. Силлик, ярим квадрат метр келади. Афтидан биронта шкафнинг эшиги бўлса керак. Стол йўқлиги сабабли каравотга уни қўйиб, устида ёзаман. Қулай деб бўлмайди. Лекин иш-ласа бўлади.

Қоғозларни олдимга қўйиб, қўлимга қалам олдим. Фикрларим равшан, кўнглим тинч. Шундан бўлса керак, энг аввало қизимни ўйлаб кетдим. Кеча туғилган кунига биринчи марта ҳеч нарса совға қилмадим. Опаси Москвадан жўнатган нарсалар ўз йўлига. Мен ўз қўлим билан унга бирон нарса олиб беришим керак эди. Дарвоқе, эсимга тушди. Москвага жўнаётганимда унга янги автомат ручка ва шундай автомат қалам бердим. Мабодо туғилган кунингача қайтмасам, дедим. Овғзи қулоғига етиб жилмайди. Ўзингиз ишлатинг, деди. Мен жавоб бермай, бошидан ўпдим.

Шуларни ўйлаб кетиб, унинг болалигида берган бир саволи эсимга тушди. Ада бувам, бувимлар ҳақида, ўзингизнинг болалигингиз, опамлар ҳақида гапириб беринг, ҳеч нарса билмайман, деб сўраган эдим у. Ўшанда хўп, деб кулиб қўяқолган эдим. Шунчалик уйда кам бўлардим, ўтмишни эслашга вақт бормиди у пайтлари? Мана энди назаримда шундай вақт келди. Албатта, қизимни ёнимга ўтқазиб, гапириб бериш имкониятидан ҳеч хаёлга келмаган касаллик оқибатида маҳрумман — овозим йўқ. Даволанишдан бўш вақтларим фақат ёзишим мумкин. Аммо кимёвий дори, нурланиш бошни айлантириб, кўнглини ағдарар экан, лоҳас қилиб, анчагина бўшаштириб қўяр экан. Ўзимга келган дақиқаларда, даволаниш бўлмаган кунлари ўтмишдан эсимга тушганларни майли, ёзай. Шу мендан қизимга эсдалик бўлсин. Бобоси, бувисининг ҳаётлари билан, опаси ва менинг ёшлигим билан оз бўлса ҳам танишсин. Бафуржа ёзишга кўзим етмаяпти. Сезишимча, вақтим кам, кейин узоқ йилларни қайта эслашга шароит йўқ. Аммо қўлимдан келганича уриниб кўраман. Аммо ёзганларимни ҳозир жўнатаман. Тузалиб кетсам, ўзим олиб бориб қўлига бераман. Тузалмасам... опаси, — Зухра олиб кетади...

Умида, қизим, Сени ўйлаб ёзаяпман. Ўқи, ота-бобо-ларинг кимлиги билан таниш.

Мен асли тошкентликман. Ҳовлимиз Тошкентнинг ҳозирги «Россия» меҳмонхонаси билан вокзалга борадиган трамвай йўли ўртасида бўлган. Мен шу ерда туғилганман. Ҳовлимиз катта, йигирма сотихча келарди, бундан ташқари олти сотих атрофида болаҳонали молхонамиз ҳам бор эди. Молхонага алоҳида эшикдан кириларди, кўзга унча ташланмасди.

Ўша пайтлари бизнинг ҳовлимиздан Миробод маҳалласининг шимол томони бошланган. Чунки биздан юқорида атиги икки хонадон бўлиб, улар Шота Руставели ва Саперная кўчалари туташган жойга бориб тақаларди. Ҳозирги девор қўшнимиз Файрат аканг ана шу бизнинг юқоримиздаги уйлардан бирида туғилган. У ерда ҳам биз девор қўшни эдик.

Шимолдан пастга қараб кетган, кетма-кет тушган уйларда асосан қариндошларимиз яшашарди. Улардан кейин рус кўралари бошланарди.

Бобонг — менинг отам Раҳимбек аканинг уч акаси ва бир опаси борлигини биламан. Дадамнинг энг катта акалари Каримбек полвонни кўрмаганман. Айтишларига қараганда баланд бўйли, елкадор, жуда келишган одам бўлган. У кишининг ўғли Турғунбек акани билан, кўп кўрганман, кўп у билан бирга бўлганман. Баланд бўйли, мўйловдор, овози уйни титратадиган одам эди. Унга қиёс қилса, албатта отаси, Каримбек полвон ҳам шундай одам бўлган.

Дадамнинг ундан кейинги акаси Бобобек полвон эди. Эсингдами, опанг жуда кўп марта Чилонзорда яшайдиган Раҳима аммангга телефон қиларди, унга зарур дорилар топиб бериб турарди. Бобобек полвон ана шу Раҳима амманнинг адаси, мен уни эс-эс биламан. Урушдан олдин қазо қилиб кетган. Уни кўмиш маросими ҳам эсимда. Одам жуда кўп бўлган. Тошкентдаги полвонлар, айтишларича, Фарғона водийсидаги полвонлар ҳам у билан видолашгани келишган.

Ҳаким полвон дадамнинг энг кичик акаси эди. Дадам, Бобобек амакимдан у кескин фарқ қиларди. Кўк кўз эди. Бундан гашқари дадам катта амакимлардек тўла эмас, баланд бўйли, қотма эди. Лекин ундан ҳам тошкентлик кўп полвонлар йиқилишган, деб айтишарди. Амакиларим, дадамнинг бирон марта ҳам кураш тушганини кўрмаганман. Лекин айтишларича Паркент, Пискент, Бўка, Тошкентнинг ўзида анчагина обрўга эга бўлган полвонлардан эканликла-

рини кўп эшитганман. Уйда моддий тақчиллик юз бериб қолса, улар жума кунлари курашга бориб, этак-этак пул ишлаб келишар экан.

Зулфия аммам Бобобек амакимдан кичик. Ҳаким амаким ва дадамлардан катта эди. У киши ҳам худди ака-укалари сингари баланд бўйли, кирра бурун, бақувват, полвонсифат аёл эди. Кўзлари ҳам бўй-бастига яраша йирик эди. Биз болалар ноҳўя иш қилиб қўйсак, у бир олайиб қараса, тирақайлаб ҳар чеккага қочиб кетардик. Аммам бир қарашда дағал, кўпол кўринсалар ҳам, диллари бўш, салга кўзлари намланадиган, аммо тез ўзларини тутиб оладиган аёл эдилар. Катта ва кенжа ўғиллари билан қўш ҳовлили уч ҳовли уйда турардилар. Ўртанча ўғиллари Миробид ака ўқитувчи, ҳозирги «Пахтакор» стадиони тушган Эгарчи маҳаллада яшарди. Миробид бозорда қаричилик сабабли сабзавот сотиб кун ўтказадиган Яккасарой маҳалласининг обрўли кексаларидан, қариндошимиз Тўлаганбек амакимнинг қизларига уйланган эди. Дадам қариндошлари Эгарчи, Ўқчи ва Миробид маҳаллаларида, ойимнинг авлодлари эса Тезеков бозорининг орқаси Яккасаройга туташ Дамарик, Қушбеги, Қумарик маҳаллаларида узоқ-узоқ даврлардан бери ҳовли-жой қилиб келишарди.

Катта амаким билан аммамнинг нима иш билан шуғулланишгани, тирикчиликлари қандай ўтганини яхши билмайман. Аммо Ҳакимбек амаким мол-мулки ажратиб олиниб, қулоқ қилингани, Украинанинг Николаев шахрида ўн йилча бўлганини биламан. Амакимнинг ўзлари айтиб берардилар. Битта кўрпа, иккита ястик, тунука чойнак билан тўртта пиёлани кўлларига тутқазиб, вокзалга ҳайдашган. Хотинлари, катта ўғиллари Юсуфбек, иккита қизлари билан қизил юк вагонда Украинага жўнаб кетганлар.

Амаким русча, украинча яхши гапирарди. Сургунда албатта анча қўйналган. Лекин унинг бахтига Николаев шахрининг об-ҳавоси Тошкентниқига ўхшар экан. Тезда қўниқиб, аввал битта чайла, кейин бир хонали лўмбоз уй қуриб олган. У украинларни жуда ҳурмат қиларди. Уни ёлғизлашиб қўйишмаганини, кечалари сут, ёғ, нон олиб келиб, ундан хабар олиб туришганини кўп гапирарди.

Амаким ўзи яхшигина деҳқон эди. У ерда ерёнғок, қовун, тарвуз, жўхори экиб, икки-уч йил ичида анча ўзини эплаб олибди. Ўттиз тўққизинчи йили уни юртига қайтишига рухсат беришибди. Қизим Музроб аканг, шу Ҳакимбек амакимнинг ўғли. Биз у билан тенгдошмиз. Икки ёшгина мендан катта бўлса керак.

Она юртларига қайтиб келиб, амаким турли жойларда энг оддий ишларда ишлаганлар, аравакашлик, қоровуллик қилганлар. У киши дунёдаги сиёсий аҳвол, давлат арбобларининг қилаётган ишлари ҳақида гапиришни яхши кўрадилар. Аммо фақат дадам, ойимгилар билан гаплашардилар. Бошқалар билан гаплашиш қутилмаганда яна қандай фожиалар олиб келишини билардилар.

Дадамнинг ҳам қулоқ қилиб юборишларига оз қолган экан. Амакиларимни, шу жумладан, дадамнинг ҳам Новқатда ерлари бўлган. Дадам ўз ерларида иморат қурмоқчи бўлибдилар. Томини ёпишаётганда кимдир ҳукумат қарори чиққан газетани кўтариб келиб қолибди. Дадам ўқиб қарасалар, қарор ошиқча ер, ошиқча иморатларни тортиб олиш ҳақида экан. Шундай томдан тушбидилар-у, усталарга жавоб бериб юборибдилар. Қоронғи тушганда аравани кўшиб, бор юкни ортиб, устига бизни ўтқазибдилар-да, Тошкентга йўл олибдилар. Эртасига ёлғиз ўзлари қишлоқ советига бориб, иморатни ҳам, ерни ҳам ҳукуматга топшириш ҳақида ариза бериб келибдилар.

Шундай қилиб қулоқ бўлиш хавфидан қутулиб қолган эканлар.

Сен мен туғилган, опанг билан тўйимиз ўтган ҳовлини билмайсан. Катта эди, деб айтдим. Мевали дарахтлар ҳам кўп эди. Икки туп ўрик бор эди, турли хил узум, аммо узумга кўпинча касал тегар эди, камдан-кам тўйиб ердик. Аммо ҳовлимизнинг ўртасидаги нокнинг таърифи бутун маҳаллага кетган эди. Ғалати нок эди бу нок. Ҳовлининг ярмидан кўпига ёз кунлари соя ташлаб, ҳаммаёқни салқин қилиб турарди. Тагига катта қўш қанотли тахта сўри қўйиб қўйилган, келган-кетганлар кўпинча ичкари уйлاردан кўра шу ерни афзал кўрадилар. Бундан ташқари баланд тоқнинг остида чорси, кенг супа ҳам бор эди. Унинг ёнидан ариқ ўтган, доим ундан сув оқиб турар, атрофида атир гуллар, гулсафсарлар очилиб ётарди. Нок бирдан етилиб, бирдан пишарди-да, пақ-пақ тўкиларди. Бир ҳафта ичида териб, қоқиб олинмаса, ҳовлида юриб бўлмасди. Энди пишадиган маҳали қариндош-уруғларни нок егани чақирардик, келолмаганларга эса мен, опам, акам челақ-челақ таширдик, баъзан бозорга сотгани ҳам олиб чиқардик. Қўшни болалар эса ҳар куни бизникида бўлишарди. Шу нок ҳовлимиз 1961 йили бузилгунча турди, ҳосилдан қолмади. Уни кесишаётганда ойинг, бувинг йиғлаб юбордилар. Улар учун танаси қулочга сирғайдиган, ҳовлимизнинг кўрки бўлган шу нок дадамлардан эсдалик эди.

Сенга акамни эслатиб кетдим. Ҳа, менинг туғишган акам бўлган. У мендан ўн ёш катта эди. Агар ҳаёт бўлганида ҳозир олтмиш тўққиз ёшга кирарди...

Иккинчи жаҳон урушидан бир йил аввал у ўрта мактабни имтиёзли шаҳодатнома билан битириб, медицина институтига кирган эди. Ўқишга улгурмади. Хужжатларини топшириб келди, холос. Ўшанда август эди. Ҳали-ҳали эсимда.

Оқшом. Дадам, унинг ўртоғи Фулом ака деган одам, мен супада тарвуз еб ўтирибмиз. Акам уйдан кийиниб чиқди.

— Анварбек! Тарвуз емайсанми, ўғлим? — сўрадилар дадам.

— Кейин! — деди акам ва кўча томон йўл олди.

— Кеч қолиб кетма, қоронғу тушиб қолди! — қичқирдилар орқасидан дадам.

Акам эшитди.

— Дарров келаман. Тошпўлатларникига ўтаман-у, қайтаман! — деди у ва эшик орқасида ғойиб бўлди.

Ойим молхонада сигир-бузоқларга овқат бериб юрган эдилар. Акамнинг кетганларини кўрмай қолдилар.

Кўп ўтмай, дастурхонга фотиҳа ўқиб, дадам ҳам ўртоқлари билан ўринларидан турдилар.

— Ойингга айтиб қўй, Фулом акангни кузатиб қайтаман, — дедилар менга.

— Хўп, дедим.

Орадан кўп вақт ўтмади. Ярим соат-қирқ минутча ўтган бўлса, бордир. Бирдан кўча эшик занжирини кимдир зарб билан қоқа бошлади. Кейин бунга ҳам чидамай, овози бори-ча чақирди:

— Раҳимбек! Рихсиниса!

Мен ўрнимдан тургунимча молхонадан чиқаётган ойим ниманидир сезиб, эшикка юрдилар.

— Болам! Болажоним! Анвар!!! — эшикда у кишининг дод солиб юборганларини эшитдим.

Югуриб бордим. Эшикни тақиллатган аёл — Файрат аканинг бувиси мени кўриб, қўлимдан ушлади.

— Ҳеч қаёққа борма! Уйда ўтир! Акангни трамвай босиб кетди! — деди у йиғламсираб.

Мен ҳанг-манг бўлиб қолдим. Кўзларимга ёш келмади. Нима бўлганини мен ҳали тушуниб етмаган, фожиа ҳали менга ўз таъсирини кўрсатмаган эди. Ўшанда мен энди олти ёшга тўлган эдим.

Анвар акамнинг қандай ҳалок бўлганини эртаси куни билдим. Ўртоғиникига кетаётиб, у Шота Руставели кўчасидан трамвай йўлини кесиб ўтмоқчи бўлган. Орқасидан трам-

вай келаётганини билганми-билмаганми, ҳеч ким айтолмайди, трамвай билан йўл ўртасидаги икки томони темир қопланган устун орасида қолиб, қаёққа қочишни билмаган бўлса керак, трамвай уриб юборганда устунга боши билан тегиб йиқилган ва трамвай остига кириб кетган.

Уни эрталаб ғира-ширада ТошМИдан олиб келишди. Касалхонада жон берибди. Пешинда чиқарилди.

Анвар акам ўн етти ёшида ҳалок бўлди. У шўх, ақлли, камгап, аммо жуда қувноқ йигит эди. Аччиқ гаримдорини яхши кўрарди. Бутунлигича ерди. Унинг тенгқур ўртоқлари ҳозир ҳам юришибди. Умрлари узоқ бўлсин. Ҳаммалари акам ҳақида жуда яхши гапиришади. Тохир ака деган одам, биздан икки кўча нарида туради, акам билан бирга ўқиган. Кўришиб қолганимизда гапимиз албатта акамга бориб тақалади. Акам жуда яхши ўқиган эди. Мактабни битиргандаги етуклик аттестатини кўрганман. Ҳамма фанлардан баҳолари беш эди, фақат интизомдан тўрт қўйишган эди. Мактабда ҳам у кўп шўхлик қилган бўлса керак.

Дадам акамнинг ўлимини кўтаролмади. Соғлом, полвон, бир юз ўттиз килограмм келадиған одам касалга чалиниб қолди. Акам фожиасидан сўнг мен дадамнинг деярли кулганини, ҳазил-хузул гаплар, латифа, аскияларни яхши кўрадиган одам бирон марта ҳазил қилганини билмайман. Кечалари кўпинча у ухламай, ҳовлида юриб чиқадиған бўлиб қолди. У бутун меҳрини менга, иккита синглим ва укамга қаратди. Биз билан ўзича овунмоқчи бўлди. Аммо биз ёш эдик. Унга оғир кунларда, бошига ҳам маънавий, ҳам моддий қийинчиликлар тушганда кўмакчи бўлолмадик. У бизни етилиб, мустақил бўлиб, уйга қараш, оила тебратишга қурбимиз келадиған пайтимизни кўролмай оламдан ўтди. Акамнинг фожиали ўлими туфайли чалинған касалидан халос бўлолмади. Уни олтмиш олти ёшда, деб кўтаришди. Лекин Ҳақимбек амаким уч ёш кичиклигини, паспорти нотўғрилигини айтди. Барибир, дадам ҳали кўп яшашлари мумкин эди.

Умида, қизим, сенинг буванг, менинг дадам Раҳимбек Умарбеков 1956 йили 22 декабрда, пайшанба куни кечқурун оламдан ўтди.

Ойим, сингилларим, амакиваччам Музроб айвонимиздаги танча атрофида ўтирардик. Кетма-кет катта хонага кириб, бетоб дадамлардан хабар олардик. Мен кирганимдан дадам кўзлари очик, анчагина енгил нафас олиб, шифтга қараб ётардилар. Мени кўрдилар, назаримда кўзлари билан жилмайған бўлдилар. Икки кунча бурун худди шу

жойда, шу қора темир кароват ёнига мени чақириб, васият қилган эдилар: Ёўк, видолашмадилар, ўлаяпман, сен энди оиланинг каттасисан, демадилар. Хотиржамлик билан ёнларига ўтқазиб, қўлимни қўлларига олдилар:

— Ёғлим, бир-иккита одамга берадиганим бор. Имкони-ятингиз пайдо бўлганда бериб қўйсангиз. Хўпми?

— Албатта, дада, — дедим мен юрагим орқамга тортиб.

Гаплари васият эканини, ўлимга тайёргарлик кўраётганларини дарҳол фаҳмлаган эдим.

— Дада! Ўзингиз ҳали ўша одамларни кўрасиз. Туриб кетасиз яқинда! — дедим юпатишга интилиб. Ўшанда уларнинг қазо қилишларини тасаввур ҳам қилолмаган, шундай кун яқинлигига ишонмаган, ишонгим келмаган эди.

Дадам гапимни эшитиб, охиста қўлимни қисиб қўйдилар, қўллари ҳар доимгидек юмшоқ, иссиқ эди.

— Биттаси Юнусбек тунукачи. Ойинг уйини билади. Ракатда. Иккинчиси Тўлаганбек оппоқдаданг. Бу одамга берадиганимиз кўп эмас. Лекин барибир қарз бўйнимда кетмасин.

— Хўп бўлади, дада. Хавотир олманг. Ҳамма қарзларингизни узаман.

— Раҳмат, ёғлим. Боринг энди. Ўз ишларингизни қилинг. Мен бирпас ухлайман.

Дадамларнинг шу гаплари, овозлари ҳозир ҳам қулоғим остида, дилимда.

Ўша куни хотиржам ётганларини кўриб, оёқ учида секин чиқдим. Ҳамма менга қаради.

— Ухляяптиларми? — сўрадилар ойим.

— Уйғоқлар. Лекин тинч ётибдилар, — дедим мен.

Ярим соатлардан сўнг Музроб хабар олгани кирди ва бирдан кўзлари олайиб кўрқиб чиқди:

— Муздайлар! Жавоб бермаяптилар!

Ҳаммамиз ўрнимиздан туриб, катта хонага отилиб кирдик.

Дадам ухламоқчи бўлиб ётганларича оламдан ўтган эдилар... Эртасига жума куни Минорга, ўзимизнинг хилхонага қўйиб келдик.

Опанг иккаламиз дадамнинг вафотларидан кейин кўп вақт ўтмай қарзларини топширдик. Тўлаганбек амаким олмадилар. Аммо бизни фарзандлик бурчимизни адо этаётганимиздан хурсанд бўлиб дуо қилдилар, омад, бахт тиладилар.

Дадамларни кўпчилик «Мулла Раҳимбек», «Раҳимбек оқсоқол», «Раҳимбек полвон», деб атарди. Шу мурожаат-

ларнинг ҳаммасида у кишига нисбатан чуқур ҳурмат, эътибор борлиги кўриниб турибди.

Кўча-кўйда кетаётганимизда ҳамма, катта-кичик у киши билан сўрашарди, биринчи бўлиб салом берарди. Бунинг албатта сабаблари кўп. Дадам очиқ кўнгил, бағри кенг, сахий, халкимиз урф-одатларининг ҳаммасини чуқур ҳурмат қиладиган одам эди.

Уруш йиллари, айниқса, дадамнинг қандай одам эканликларини мен — анчагина эси кириб қолган бола, тушундим. Ҳозир ҳам у кишининг ўша пайтлари қилган ишларига, одамларга кўрсатган яхшиликларига қойил қоламан, таҳсин ўқийман. Мени у кишининг ўғли эканимни билиб қолган кексалар дарҳол қўлларини фотиҳага ёзадилар, у кишини мақтайдилар. Худодан жойлари жаннатда бўлишини тилайдилар.

Холамга, ойимнинг опасига қийналиб қолишганини кўриб, сигирларимизнинг биттасини бериб юборганлари эсимда қолган. Ўзим ҳайдаб олиб бориб берганман. Холамнинг эрлари Лутфулла қори ака ажойиб одам эди. Новча қотма. Яхши овози бор эди, Қуръон сураларини жуда қироат билан ўқирди. Аммо раҳматли ўзига яраша биронта иш тополмай оламдан ўтиб кетди. Афтидан у кишининг меҳнат дафтарчаси ҳам бўлмаган бўлса керак. Урушга касаллиги туфайли олишмади. У кўп вақтини қариндош-уруғлариникида, уларнинг уй хизматларига ёрдам бериб ўтказарди. Ҳақимбек амакимга ўхшаб сиёсий аҳволдан, мамлакатлар, халқлар тарихи, урф-одатларидан гапиришни яхши кўрарди. Шунинг учунми, ё биз, болаларни яхши кўрганиданми, ё дадамга ҳурмати баландлигиданми, бизникида кўп бўларди. Экинга қарарди, хомток қиларди. Кейин ярим кечагача амаким билан гаплашиб чиқарди. Аммо қорамол билан шуғулланишни ёмон кўрарди. Ким билади, балки шунданми, олиб бориб берган сигиримизни бир йил ўтмай қайтариб олиб келиб берди. Афтидан, ем-хашак олиб келиш Қори поччамнинг жонига тегди шекилли.

Қариндош-уруғ, маҳалладаги биронта маърака дадамнинг иштирокисиз, ёрдамларисиз ўтмасди. Шунинг учун уйимиз ҳар куни кечқурун гавжум бўларди. Кимгадир улар пул берардилар, кимгадир бир қоп-ярим қоп гуруч, ё сабзавот олиб бориб беришни ваъда қилардилар. У кишининг икки гилдиракли «дувуқолка» дейиладиган икки кишилик извошлари бор эди. Ишга ҳар куни шу извошда бориб келардилар. Кўпинча отни извошга мен қўшардим. Дадам текшириб, уёқ-буёғини қаттиқроқ тортиб қўярдилар. Отлар ичи-

да эсимда қолгани тўқ қизил рангдаги тўриқ от. У жуда чопқир ва йўрға эди. Менга ҳам яхши қулоқ соларди. Унинг эсимда қолгани шуки, бир йили Қўйликда бўлган улоқда дадамнинг ўртоқларидан бири шу отни сўраб келгани бўлди. Улоқни олди. Аммо ташлаётганда от нимадандир хуркиб, уни йиқитиб қочди. Бир ҳафтадан сўнг Самарқанд дарвоза томондаги экинзор ичидан топиб келдик.

Шунинг учун дадам фарзандлари урушга кетган кексаларга бозордан у-бу олиб бериб турардилар. Мен ёнларида ёрдамлашардим.

Биз уруш бошланганини ўша тарихий 1941 йилнинг 22 июни, яқшанба куни кундузи эшитиб қолдик. Аммо кўпчилик бу мудҳиш хабарга унча эътибор бергани йўқ. «Бир-икки ҳафталик гап бу немиснинг чираниши». «Совет билан, Қизил Армия билан ўйнашиб бўлмайди!». Бу фақат Ҳакимбек амакимнинг эмас, ҳамманинг, шу жумладан, девор кўшнимиз Гофуржон ака, Гофуроқсоқолнинг (у киши Тезеков бозорининг директори эди), дадамларнинг ҳам фикрлари эди.

Ўша куни эрталаб Саригочдан бир қозоқ танишимиз иккита сигир олиб келди. Битгасини Гофуржон акаларга, битгаси бизга экан. Сигирлар бир хил, кўкиш рангда, пешоналарида кичкина оқ қашқалари бор, бўйи-басти ҳам тенг эди.

— Нима қиламиз? Қайси бири сизга, қайси бири бизга? — сўради дадамдан Гофур оқсоқол.

— Сиз олинг аввал, кейингиси менга, — дедилар дадам.

Гофуржон ака кулади, рози бўлмади.

— Иккаловининг сағринига папирос қўямиз. Қайси бири олдин қимирлаб тушириб юборса ўша сигир биттамызники. Нима дейсиз?

— Бўпти, — дедилар дадам.

Биз болалар диққат билан улар қилаётган ишларини кузатиб турардик. Гофуржон аканинг беш ўғли бор эди. Иккитаси менинг тенгқурим, ўртоқларим Усмон билан Эрмон ёш ўлиб кетишди. Катта ўғиллари Нўъмон ака, кичиклари Ўрмон билан Сулаймон ҳаёт. Сен қизим, Нўъмон акани яхши биласан. Бизникига кўп телефон қилиб, ҳолаҳвол сўраб туради. Хотини — Гулчехра опа билан тез-тез келиб кетади. Улар икковлари узоқ йил Чирчикда яшашди. Нўъмон ака ўш ерда ҳам ўқитувчилик, ҳам ўрта мактабга директорлик қилди. Ҳозир пенсияга чиққан, Тошкентдаги ҳовлисига кўчиб келган. Аммо Гулчехра опа ҳамон ишлай-

ди. Анча тетик. Ишқилиб уларнинг умрлари узоқ бўлсин. Болаларининг роҳатини кўришсин. Эшитишимча ўғиллари Ҳасан, қизлари Шоира жуда яхши яшашар эмиш. Касблари яхши, обрўлари ҳам тузук эмиш. Кўз тегмасин.

Шундай қилиб, Ғофуржон ака иккаласи сигирнинг устига биттадан папирос қўйди. Кейин ариққа оёқларини солиб, ўзи ҳам папирос тутатди. У киши «Қазбек» чекарди. Ҳар эҳтимолга қарши жим туринглар, деб бизга муштини кўрсатиб қўйди. Дадам ҳам оёқларини ариққа солиб ўлтирардилар.

Сигирлар жуда юввош чиқди. Узоқ кутдик. Қани энди биттаси қимирласа! Қанча вақт ўтди, билмайман. Бизнинг болаҳонадан Ғофуржон акаларнинг ниҳоятда нотинч қора итлари битта мушукни қувиб чиқди. Мушук деворга етганда қаёққа қочишни билмай сигирларнинг устига ўзини ташлади. Аммо уларнинг устига эмас, ўртага, ерга тушди. Иккала сигир хуркиб, икки томонга ўзларини отишди. Папирослар барабар устларидан ерга тушди.

Дадам ҳам, Ғофуржон ака ҳам кулиб юбришди.

Энди нима қилишаркин, деб турган эдик, Ғофуржон аканинг хотинлари Лазоқат келинойи масалани ҳал қилди.

— Бечоралар қийналиб кетди. Соғиш керак. Ўзларингга яқин турганини олинглар-қўйинглар. Тезроқ соғайлик.

Бу гап ҳаммамизга маъқул бўлди. Мен дадамга яқин турган сигирнинг арқонидан тортдим. Шу билан иккала сигирни икки ёққа олиб кетаётганимизда ховлиқиб Ҳакимбек амаким келиб қолдилар.

— Қаёқдасизлар? Уруш! Герман бизга ҳужум қилибди.

Дадам билан Ғофуржон ака турган жойларида қотиб қолишди.

Биз болалар аввал нима бўлганини тушунмадик. «Уруш» деган сўздан баъзиларимиз хурсанд ҳам бўлдик. Ростакам урушни киши болалик чоғида кўргиси келади, унинг қанчадан-қанча ўлим, қон, фожиалар билан боғлиқлигини англамайди.

Ўша куни ярим кечагача нокимиз тагидаги тахта сўрида эркалар гаплашиб ўтиришди. Ҳаммаси ўйчан эди. Битта амакимгина ҳар доимгидек тинч, хотиржам эди.

— Немис икки марта русни енгмоқчи бўлган. Икковида ҳам енгилиб, шарманда бўлган. Наполеон ҳам тарақайлаб Москвадан қочган. Менга ишонинглар, русни енгил осон эмас. Мана, кўрасизлар, икки, жуда бўлмаса уч ҳафта ичида душман дабдала бўлади.

Минг афсуски, амаким айтгандай бўлиб чиқмади. Аммо

икки-уч ой биз Тошкентда уруш кетаёганини деярли сезмадик. Магазинларда гўшт, турли хил колбаса, шўр балик, хом балик, сариеғ бемалол эди. Қизил, қора икра бочка-бочкалаб турарди. Килоси адашмасам тўқсон сўм эди. Буни билганимки, менга докторлар балиқ ёғи ичиб, оз-озгина икра еб туришни буюрган эдилар. Опам, ёки оғим билан магазинга бориб, олиб келардик. Нон дўконларда уч-тўрт хил нон кети узилмай турарди. Гижда нон, чуррак, французча оқ булка, оқ нон, думалок буханка, жайдари нон. Биз уйга кўпинча гижда ёки жайдари нон олардик. Гижданинг неча пул туриши ҳозир эсимда йўқ. Жайдари ноннинг буханкаси уч сўм йигирма тийин эди. Бундай мазали, катта, усти кесилганда курсиллайдиган нонни ҳозир ҳам билмайман. Уста нонвойлар кўп. Ширин нон пиширишади. Ўша пайтдаги нонни эса мен ҳамон қўмсайман. Бу ношукурчиликдан эмас. Ҳар бир ноннинг ўз мазаси, ранги, шираси бор. Ҳаммаси яхши. Аммо уруш арафасида Тошкентда пиширилган жайдари ноннинг мазаси жуда бошқача эди... Уни дадам ҳам, раҳматли акам ҳам яхши кўришарди. Мен ҳам иштаҳа билан қаймоққа тўғраб ёки сариеғ суртиб ердим.

Ўша кунлари Бобобек амакимнинг ҳарбий хизматдаги ўғиллари Тўхтабек ака икки кунга уйга келди. У капитан унвонида бўлиб, офицер кийимида эди; тўқ яшил галифе шим, хром этик, ёқаларига капитанлик белгиси қадалган гимнастёрка, белида сариқ темир илгакли камар, биқинида тўппонча.

У келиши билан ҳамма қариндошларим дув этиб катта амакимнинг уйига ёпирилиб келишди. Қўни-қўшнилари ҳам бирпасда ҳовлини тўлдириб юборишди.

Тўхтабек ака аввало ҳаммани тинчитишга интилди. Уруш узоққа чўзилмайди. Қизил Армиядек кучли армия дунёда йўқ, унга немислар бардош беролмайдилар, деди.

Ҳарбий офицернинг гапига ким ишонмайди? Ҳаммаси бирин-кетин уйга соғ, эсон-омон қайтишни тилаб, чиқиб кетди. Кечқурун бизникида Тўхтабек ака, амаким, Ғофуржон ака ва дадам узоқ гаплашиб ўтиришди. Оғим ош дамладилар. Ўшанда мен амакимнинг анча шашти пасайганини кўрдим.

Орадан бир кун ўтиб Тўхтабек ака дадам билан вокзалга йўл олишди. Кетаётганида у ҳамма болаларни бир-бир қучоқлаб, ўпиб чиқди.

Тўхтабек ака шўх, ўйинқарок, офицер бўлса ҳам кўзларидан болалик аломатлари кетмаган ажойиб одам эди. Ҳеч

нарсадан кўркмасди. Уч-тўрт марта бўйнига тирик илон солиб кўчада юрганини, қизларни кўрқитганини кўрганман. Ҳамма болалар уни яхши кўришар ва ҳурмат қилишарди.

Урушгача ҳарбий хизматда бўлиб, офицер унвонини олган яна бир қариндошимизни биламан. Абдуллабек амакиваччамиз эди. Урушнинг дастлабки ойлари у ҳам бир неча кунга уйга келиб кетди. Унвони майор эди. У ҳам Тўхтабек акадек ҳарбийча чиройли кийинган, ёнига тўппонча осиб олган эди. Эсимда Абдуллабек ака деярли ҳамма қариндошларимизникига ўзи бориб кўришиб келди. Бизникига ҳам келди.

У Тўхтабек акадек баланд бўйли, аммо ундан гавдалироқ, йўғонроқ эди. Бир нарсга эсимдан чиқибди, иккаловининг ҳам кўкрагида қизил духоба устидан гимнастёркасига қадаб қўйилган биттаданми-иккитаданми ордени бор эди.

Уруш ташвиши биринчи бўлиб қариндошларимиз ичида аммамнинг бошларига тушди. Катта ўриллари Аҳмад ака фронтга жўнади. Узун равонларида иккита қизи — Ҳақима ва Шарифа билан, хотинлари Назира келинойим билан, аммам билан, кейин биз, қўни-қўшни, қариндош болалар билан хайрлашганлари ҳали-ҳали кўз олдимда.

— Бўлди, кўп йиғламанглар, хат ёзиб тураман, — дедилар Шарифани ерга қўйиб. — Ойи, келинингиздан хушёр бўлиб турунг.

Бу гаплари тагида нима ётганини кейин билдик. Аҳмад ака урушга кетгандан кейин бир неча ой ўтиб, Назира келинойим тувдилар. Тошпўлат уларнинг кенжа фарзанди. Акмал акангдан фаразимча икки ёш катта.

Аҳмад акамиздан кейин урушга бирин-кетин Муҳсин ака, аммам билан Ҳақимбек ҳовлиларининг ўртасидан жой қилган қўшнимиз Толиб аканинг катта ўғли, Аҳмад акамнинг укалари Ҳомид акам кетишди. Ҳомид акамни кўп эшитгансан. Ҳотам, Қобил, Восид акаларинг, Фотима-Зухра опаларингнинг адалари, бизга почча. Урушдан қайтиб келиб, опамга уйланганлар. Иккаловлари ҳам ойим, дадамларнинг ёнида, ўз хилхоналарида ётишибди.

Ўқчи, Эгарчи маҳаллаларидан кўпгина қариндошларимиз ҳам урушга чақирилди. Ойим томондан укалари Обид тоғам кетдилар.

Уйларимиз бирдан хувиллаб қолди. Борди-келди камайди. Эркакларнинг овозлари кам эшитиладиган бўлди. Бир куни дадамга ҳам повестка келди. Аммо ўша куниёқ адаш жўнатилганлиги маълум бўлди, юрак касаллари, кексалик-

лари муносабати билан дадам, амаким, Гофуржон акаларни ҳарбий хизматдан озод этишган эди.

Кечки овқатлар энди аввалгидек узок, гавжум ўтмасди. Дадам аммам, амакиларни албатта, кечки овқатга чақириб келсалар ҳам улар билан кўп гаплашиб ўтирмасдилар. Извошни кўштириб, иш билан кетардилар. Маҳаллада кимларгадир қоракхат келганини эшитиб, баъзан куйиниб, ўзларича гапириб кўярдилар: «Анвар урушда ҳалок бўлса, мингдан-мингга рози эдим, бунчалик эзилмасдим».

Ҳеч кимдан у кишини овутадиган гап чикмасди. Нима ҳам дейишлари мумкин? Акам бекорга нобуд бўлиб кетган эди.

Ҳакимбек амакимнинг уруш тез тугаши ҳақидаги таҳминлари нотўғри эканлиги йил ўтмай маълум бўлди. Душман Москва остонасигача етиб келди. Тошкентда одамлар кўпайиб кетди. Етишмовчиликлар бошланди. Яқин-яқинда бозорда моллари кечаси очиқ, беркитилмай қоладиган дехқонларнинг мева-чева, дон-дунларини ўғри, қароқчилар босадиган бўлиб қолди. Уйларга ҳам ўғри тушадиган бўлиб кетди. Нон, ёғ камайиб, «очеред» деган гаплар пайдо бўлди. Азонда, гира-ширада нонга ёзилгани чиқиб кетамиз. Баъзи кун ёришмасдан магазинга етиб борган бўлсак ҳам, уч юз, тўрт юзинчи бўлиб кетамиз. Бу ҳам майли, баъзи кунлари нон етмайдиган ҳам бўлиб қолди.

Илгари ҳам уйда ойим ўзлари нон ёпиб турардилар. Жуда бўлмаганда ҳафтада икки-уч марта тандирда ўт ёқардилар. Гўшт, ковоқ сомса, патир, оширма нон ёпиб турардилар. Энди оз нон ёпилса ҳам ҳар куни тандир ёқиладиган бўлди. Чунки нондан бошқа ейдиган нарса камайиб кетди.

Ўша йили мен Шарифа, Эрмон билан бирга мактабга бордим. Ҳали етти ёшга тўлмаган бўлсам ҳам олишди. Бизнинг кўчада мактабга борадиганлар кўп эди. Эрталаб молларга қараб, отлангунимча ҳовлимиз болаларга тўлиб кетарди. Чунки бизнинг уйдан мактабга борадиган ёш бола фақат мен эдим. Шунинг учун ҳамма мени олиб кетгани келарди. Шарифанинг опаси Ҳакима учинчи синфда ўқирди. Эрмоннинг акалари Нуъмон ака, Усмон ҳам иккинчи, бешинчи синфларда ўқишарди. Акасиз, опасиз мактабга борадиган битта мен эдим.

Мактабимиз (темир йўл бошқармасига қарашли 40-мактаб) Миробод бозорининг орқасида эди. Аслида бу мактабни зиёли қариндошимиз, республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи, дадамнинг яқин ўртоғи, Миржалил Каримовнинг дадаси ва катта тарихчи, адабиётчи олим, шоир, биринчи

филология фанлари профессори Абдулла Авлонийлар очишган эди. Хусусий мактаб эди аввал. Кейинчалик кенгайиб, Тошкент темир йўли уни ўз қарамоғига олди. Дадамлар ҳам 1918—1920 йилларда шу мактабни ташкил этишда иштирок этганлар, деб эшитганман. Гап ҳозир бунда эмас. Юқорида айтиб ўтдим. Мактабга йўл Миробод бозори ичидан ўтган эди. Озода, тартибли, мўл-кўл, очиқ-сочиқ бозор бирдан ўзгариб кетди.

Немислар босиб олган шаҳарлардан қочиб келганлар Тошкентда асосан шу томонларда жойлаша бошлагандилар. Бунинг учта сабаби бор эди. Биринчидан, темир йўл вокзали шу томонда эди, икки чақиримча ундан берида христиан черкови қад кўтарган, рўпарасида Ўрта Осиёдаги энг катта ҳарбий госпитал жойлашган эди. Яна бир чақиримча берида, мактабимизнинг яқинида Миробод бозори, Тезеков бозори ҳам унча узоқ эмасди.

Менимча, турли шаҳарлардан ҳар куни эшелон-эшелон келаётганларнинг кўпроқ шу томонлардан турар-жой сўроқлашларига сабаб шулар эди. Кўча-кўйда, бозорда тиланчилар, чўнтаккесарлар, оч-гадолар кўпайиб кетди. Ҳокимият текин ошхоналар очиб қўйган бўлса ҳам, кўчиб келаётганларнинг ҳаммасини турар жой билан таъминласа ҳам бозор ичи тўполон, тинч ўтиш қийин бўлиб қолди. Лекин бу биз болаларни ташвишга солгани йўқ. Тўполон, уруш-жанжал, қий-чувни қайси бола четлаб ўтгиси келади?

Иккита катта ҳовли атрофи иморатлар — синфлардан иборат мактабимизнинг ярмини Украина, Белоруссиядан кўчиб келганлар эгаллашди. Ўқиш икки сменада ўтадиган бўлди. Пастки синфларни аввал биринчи сменада қолдиришди. Аммо бир соат олдинга кўчиришди. Биринчи, иккинчи синф болаларининг кўпи ўқишга кечикадиган бўлиб қолди. Шундан кейин юқори синфларни биринчи сменага кўчиришди. Биз ўшанда роса қувондик. Эрта туришимиз зарурлигини, бозор-ўчарга чиқишимиз, жуда бўлмаганда нон, пахта ёғига навбат олиб қўйишимизни эсимиздан чиқарган эдик.

Мен опам билан нон, ёғга навбат олиш учун чиқардим. Кейинги ишим уйда молга қараш, тонгги соғилган сутни мижозларимизга тарқатиш, ортиб қолганини баланд овоз билан қичқириб кўча-қуйда сотиб келиш эди. Бу ишни мен бир ўзим эмас, ойимлар билан бирга қилардим. Эрталабки сут ўн литрли бидонларда уч бидон чиқарди. Икки бидон билан ойим кетардилар. Бир бидон билан ярим литрли шиша банкани кўтариб, уйқу босган кўзларимни ишқалаб-ишқалаб мен кетардим.

Саперная кўчасидаги мен таърифлаган уйимизнинг рўпарасида ҳарбий казарма жойлашган эди. Россия Тошкентни босиб олиб, Туркистон генерал-губернаторлиги тузилганидан бери шу казарма бор эди. Иморатларнинг ҳаммаси қалин хом гиштлардан қурилган, бу казармада солдатлар туришарди, ҳарбий машқлар қилишарди. Казарманинг икки томонига эса кейинчалик пишиқ гиштан бир қаватли уйлар қурилди. Бу уйларда офицерлар оилалари билан туришарди.

Сутни кўпроқ офицер оилалари олишарди. Ойим бозор томон кетардилар, чунки қайтишда бозордан биз болаларга тансиқ бирон нарса олиб келардилар. Мен Чехов кўчасидаги офицерлар уйига борардим. Доимий мижозларимиз бор эди. Аммо барибир учт-тўрт литр сут ортиб қоларди. Шунда кўчага чиқиб, катта қўраларда, боши берк кўчалар олдида:

— Молоко! Кому парное молоко! Кому парное молоко! — деб қичқирардим.

Тахминан бир соатча айланиб юриб, қолган сутни ҳам сотиб келардим. Баъзан сутни кечаси билан кўчаларда навбатчилик қилиб чиққан патрул офицер, солдатлар олиб ичишарди. Улар ҳеч савдолашмасди. Неча пул десам, шуни беришарди. Баъзида трамвай ҳайдаб кетаётган «вожатий» мени кўриб қолиб, трамвайни тўхтатарди. Чақириб, бир банка тўлатиб олардида, қора нонни бўктириб шошиб-шошиб еб оларди. Трамвай тўла одам унга қараб турарди, биронта одам уни уришмасди.

Ойимлар билан кетма-кет келиб, нонуштага ўтирардик. Сингилларим бир нима олиб келишимизни кутиб ўтиришарди. Баъзан офицерларнинг хотинлари пул ўрнига нон беришарди. Ойимлар эса Туркман бозоридан шинни ё ҳолва олиб келардилар. Қаймоқ, сариёғ ўзимизда доим бўларди. Сотилмай қолган сутдан ойим сариёғ қилардилар. Нонуштадан сўнг дастурхонни йиғиштириб, пулимизни ҳисоблардик. Ҳеч қачон сутдан олиб келган пулимиз овқатга, молнинг ем-хашагига етмасди. Дадам, амаким Қўйлик, Бектемир томонлардан ҳар ҳафта бир арава-бир арава похол олиб келишарди. Яқинимизда, Баранова кўчасида (бу кўча ҳозир ҳам бор, «Россия» меҳмонхонасининг биқинида, бир томони Шота Руставели кўчасига, бир томони Педагогика кўчасига туташиб кетган) ёғ заводи бор эди. Завод аҳолига кунжара сотарди. Молларнинг энг яхши кўрган овқати сомон, кепакдан терт қориб, унга беш-олти ҳовуч кунжара солинган қоришма эди. Сигирларга бир челақдан, қўйларга

ярим челақдан уч маҳал шу қоришма берилса, бечораларга дарҳол ранг кирарди, қўйларнинг думбаси кўзга чалинади-ган бўлиб қоларди, сигирларнинг эса сути кўпайиб, сези-ларли қуюқлашарди.

Ўша йиллари қорамолга янги овқат ҳам пайдо бўлди. Албатта, илгари ҳам у бўлган бўлса керак, аммо мен, биз-нинг қариндош, қўшнилари-миз билишмасди. Бу овқат барди эди. Барди икки хил бўларди. Суюқ ва қуюқ. Қуюқ барди пиво заводларида пиводан чиқади-ган ташландиқ буғ-дой, арпа қоришмалари эди. Суюқ барди вино, арақ заводла-ридан илгари жарликларга, Бўз, Зах сувларига оқизиб юбо-риладиган ташландиқ суюқ қоришмалар эди. Уруш бошлан-ганидан кейин ем-хашак қимматлашиб, топиш ҳам қийинла-шиб кетганидан кейин бардига ишқибозлар кўпайиб кетди. Моли бор одам арава топиб, бочка-бочка ташийдиган бўлиб қолди. Шунда дадам ҳам эшак билан битта ёғоч филдиракли арава сотиб олдилар. Ўз-ўзидан маълум, шу эшак аравада кунора барди ташиш менинг бўйнимга тушди. Албатта, мен бир ўзим бардига бормас эдим. Амманнинг келинлари Нази-ра келинойим билан, ё ойим билан, ишга бормаган кунларим опам билан борардим. Қайноқ бардини катта темир бочкала-ридан челақлаб олиш ва арава устидаги ёғоч бочкаларга солиш бир одамнинг қўлидан келмас эди. Бунинг устига навбат кутиб турганлар шоширишарди. Тўполон ичида бир неча одам темир чанга тушиб кетиб куйган.

Эшак аравада барди ташиш ёзда унча қийин эмас. Йўл қуруқ, бадихона ҳам унча лой эмас. Тунги, тонгги совуқ қийнамайди. Қишда бориш азоб эди. Аввало кулранг, ўжар эшагимизнинг ўзига хос одатлари десаммикан, ё феъли десаммикан, бор эди. Кейин икки нарсага ҳеч тоқати йўқ эди. Совуққа, сувга. Ҳалқоб жойни ҳам айланиб ўтарди. Аммо ўзи кучли, чайир эшак эди. Яхши кўрардим уни. Баъзан худди отга ўхшатиб миниб, болалар билан қилич-бозлик қилардик. Ўзи ҳам ишдан кўра шунақа ўйинларни яхши кўрарди. Молхонада дадамларнинг извошга қўшади-ган тўриқ отлари билан беда, ем талашиб тўполон қилгани-қилган эди. Кўпинча у зўр чиқарди.

Худди шу эшак билан қишда бардига бориш азоб эди. Аввало бир кун олдин уни яхшилаб боқишга тушардик. Балки шунданок у эртаги куннинг унга оғир бўлишини сезиб, эркалик қила бошларди. Тертга кепак кам тушган бўлса емасди. Сулини талаб қиларди.

Тунги соат тўртларда, яъни сахарликдан сўнг устига қалин тўқим солиб, аравага қўшардик. Бўйнидан думигача

яна коп ёпиб қўярдик. Шундан кейин бир неча дўқ аралаш «хих, хих!»дан сўнг у эриниб йўлга тушарди. Ярим йўл босилганидан сўнг, юрмасликнинг иложи йўқлигини тушуниб, пилдираб кетарди. Олдимизда бошқа бир эшак арава пайдо бўлиб қолиши бизга роҳат эди. Ҳеч қандай уришиш, сўкинишсиз эшагимизнинг ўзи ўша арава кетидан кетаверарди.

Аравамизнинг темир қопланган ёғоч филдираклари баъзан яхмалак йўлда эшакни сургаб кетиб қоларди, қаршидан келаётган арава, машина, трамвайга урилиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Эшагимиз бечора араванинг устидаги ўн беш-йигирма челақдан барди солинган бочкаларнинг оғирлигидан ўзини эпполмай гандираклаб кетар, йиқилар, аммо дарров ўзини ўнглаб олишга интилари. Барди олиб келинган кун мен уни уйдагилар уришишса ҳам, ялинишса ҳам аравага бошқа қўштирмасдим, дам олдирардим.

Ўнинчи синфга ўтгунимча шу эшак аравани ҳайдардим. Барди, ем-хашак таширдим, баъзан киракашлик қилардим. Ўша эшагимизни эсласам, дилим ёришади: унингчалик айёр, ақлли ҳайвонни кўрмаганман.

Ўша йиллари кўпчилик от, эшак-арава ушлайдиган бўлиб кетди. Чунки ишхоналарнинг яхши от, аравалари, машиналари ҳарбий хизматга олиб қўйилди. Кичик корхоналар, артеллар уловсиз қолди. Хусусий аравакашлар ишларидан кейин шу корхоналарнинг хизматини қиладиган, кичик корхона, артелларга от, эшак-аравалари билан ишга кирадиган бўлиб кетдилар.

Бундан ташқари шаҳарда фақат ўзбеклар эмас, руслар, украин, озарбайжонлар ҳам мол боқадиган бўлишди. Кўпчилик уйда (албатта мен билган хонадонларда) битта сигир, икки-учтадан қўй, эчки бўларди.

Муҳсин аканинг отаси Толиб ака яхши от-арава ясарди. Арава ўша пайтдаги энг қулай, мустаҳкам, чиройли аравалардан эди. Юк ортадиган сахни филдираклар орасига туширилган, қанотлари эса ошиқ-машуққа қоқилиб, худди эшикка ўхшаб очилиб, ёпиларди, зарур бўлганда кенгайтириш, торайтириш мумкин эди. Филдираклари ёғоч эмас, самолётнинг резина филдираклари эди. Оти ҳам зўр эди. Жонивор семизлиги, яғрини кенглигидан арава шотилари орасига зўрға сиғарди.

Фофуржон ака ҳам ўфилларига эшак-арава олиб берди. Уларнинг эшаги қора, бизникидан кичикроқ эди. Аммо аравалари худди Толиб аканикидек ўртаси ўйилиб ишланган, филдираклари шинадан эди. Бу аравада бардига бир

киши борса ҳам бўларди. Чунки бочкалар араванинг ўртаси, шундай филдирак ўқи устида турар, темир чандан ерда туриб олиш мумкин эди. Мен ҳам шундай арава сотиб олишни кўп орзу қилардим. Лекин шундай аравага эга бўлиш nasib қилмади. Дадам бир-икки ваъда қилдилар, аммо олиб беролмадилар. Шунинг эвазига янги жабдуқ қилдириб бердилар.

Биздан пастроқда вино дўкони бўлган армани — Вано амаки турарди. У ўзбекчани яхши билганидан ҳаммамиз уни Вано амаки деб чақирардик. Унинг хунари кўп эди. Соат тузатарди, эгар-жабдуқ тикарди, яхши этиқдўз эди. Дадам отларига эгар-жабдуқ ясаттириб, эшагимизга ҳам қилдириб бердилар. Попукли қуюшқон унга жуда ярашди.

Вано амаки уруш тугагунча ҳамма хунари билан бара-вар шуғулланди. Дадам ўзларига, менга унда этик тиктирдилар. У тиккан этикни узоқ кийдик, оёғимни сиқиб, қадок қилгунча кийдим. Аммо йиртилгани йўқ.

Эшагимизга попукли, чарм қуюшқон, худди шундай бўйнида осилиб турган чарм юган тақиб, янги, ўртаси чуқур, машина филдираги ўрнатилган аравани унутдим...

Дадамнинг топишлари ёмон бўлмаса ҳам доим етишмовчилик сезилиб турарди.

Қиш кунларининг бирида дадам уйга рус чол-камбир билан ўрта ёшли бир аёлни бошлаб келдилар.

— Бугун вокзалда эдим, келганларнинг ҳаммаси ҳар қаёққа кетишяпти. Булар туришибди. Қаёққа боришларини билишмайди. Юклари йўқ. Ленинграддан келишибди. Бошлаб келавердим. Битта хонани берамиз. Битта оила экан.

Дадам шундай деб, бизни уларга таништирдилар.

Катта хонамизни, икки эшикли, ойнавонли айвонимизнинг бир эшиги ёнидан фанер билан тўсдириб, уларга ажратиб бердик. Уйда учта тўр симли темир кароват бор эди. Шуларни ҳам уларга бериб, ўзимиз ерда ётадиган бўлдик.

— Булар ерда ётишга ўрганмаган. Кейин уччалови ҳам зиёли одамлар экан. Хотини ўқитувчи, ўзи, қизи доктор экан, — дедилар бизни ўзларича овутган бўлиб дадам.

Ленинградлик меҳмонлар тўрт йилдан зиёд, 1946 йилнинг ёзигача бизникида туришди. Бағрикенглик қилинса, кичкина жойга ҳам сиғиб кетаверилар экан. Улар уч киши бир уй, айвоннинг чорагида; ойим, опам, дадам, яна тўртта бола бир уй, айвоннинг қолган қисмида ҳеч қандай хунобгарчиликсиз шунча йилни ўтказдик. Улар билан бир оиладек бўлиб кетдик.

Акмал аканг уларнинг қўлида туғилди.

Сталинграддаги жангдан кейин ўзбек хонадонларида йиғи-сиги кўпайиб кетди. Почтальон ҳар куни қорахат кўтариб келадиган, хонадонларда кетма-кет жаноза ўқиладиган бўлиб қолди.

Урушнинг дастлабки кунлари ҳаммамизнинг уйимиздаги кўптўлқинли радиоприёмниклар олиб кетилган эди. Радио хабарларини шаҳар тармоғига уланган тоғорадек қора карнайи борларгина эшитарди. Бизникида шундай карнай бор эди. «ВЭФ» радиоприёмнигимизни олиб кетишганидан сўнг, дадам Тургунбек акам билан қаердандир шу карнайни топиб, шаҳар тармоғига улаган эдилар. Асосий хабарлар, совинформбюро хабарлари эрталаб соат саккизда, кўпроқ кундузи соат ўн иккиларда эшиттириларди. Шу вақтларда, айниқса, ўн иккидаги ахборот пайти уйимиз кўни-қўшиларга тўлиб кетарди.

Биз болалар эса уруш хабарларини мактабга кетаётган пайтимиз, бозор ичида баланд устунга ўрнатилган карнайдан эшитардик. Хабарларга қараганда Сталинград жангида жуда кўп одам ҳалок бўлган эди. Албатта, немислар бизнинг одамлардан тўрт-беш марта кўпроқ ўлдирилганлиги, қурол-техникаси, самолётлари ҳам бизникидан кўп ишдан чиқарилгани бизни қувонтирарди.

Ўша кунлари юз берган бир воқеа ҳеч эсимдан чикмайди. Бозорнинг вокзал томонга чиқадиغان дарвозаси олдида ҳар доим киракаш аравалар турарди. Икки-уч ойдан бери шу аравалардан бирининг устида биз мактабга кетаётган маҳалимиз бир қўли, бир оёғи йўқ солдат пайдо бўлиб урушдаги ахвол ҳақида вағз қилар, армиямиз қаерларни озод қилганини батафсил айтиб берар, кейин хуштак чалиб, ашула айтиб, хужумга кетаётган солдатларни тасвирларди. Бир самолёт бўларди, бир пулемёт бўлиб, немисларни қирарди, бир паровоз бўлиб, фронт орқасидан жангчиларга юборилаётган кийим-кечак, озиқ-овқатларни таширди. Унинг бу концертини катта бир театр спектакли деса бўларди. Биз болалар, уни эшитишга ошиқиб уйдан эртароқ чиқардик. Соат ўн иккидаги ахборотни бозор ичида эшитиб бўлиб, солдат ўтирган арава томон югурардик. Одамлар йиғилиши билан у томошасини бошларди. Бирдан у йўқ бўлиб қолди. Аравалар ҳам бозор дарвозасидан нарироқда турадиган бўлди. Бир неча кундан кейин сабабини билдик.

Қанчалик рост, қанчалик ёлғон — билмайман, ярадор

солдат немисларнинг айғоқчиси экан. Арава устидаги томошаси пайтида морзе йўли билан Тошкентдан фронтга бугун неча эшелон одам, қурол кетганини хабар қилар экан. Томошабинлар орасидаги шериги эса унинг хабарларини тегишли йўллар билан ўз қўмондонлигига етказар экан.

Бир қўл, бир оёқсиз ўша солдатни бошқа кўрмадик. Албатта айғоқчилигини эшитиб, унинг қўлга олинганидан хурсанд бўлдик. Аммо томошасидан маҳрум бўлганимизга ачиндик. У жуда истеъдодли, кўп қиррали артист ва диктор эди. У тайёрлаган концерт композициялари ҳеч кимни бефарқ қолдирмасди. Раҳбарлар, қўмондонларнинг овозларини худди ўзидек келтирарди. Гитлер, Геббельс бўлиб гапирганда эса одамлар ўзларини туголмай қулардилар.

Бозор олдида турли қимор ўйинлари ҳам бозор ёпилгунча давом этарди. «Уч қарта», «Уч ангишвона», «Икки ошиқ» каби ўйинлар атрофидан доим одам аримас, баъзан тўполон бўлиб кетар, қиморбозлар бир-бирларини пичоқлашгача етардилар.

Ўйинларнинг мазмуни бир эди. «Уч қарта»да ким тузни топса, шу ютарди, «Икки ошиқ»да ошиғи олчи турган одам ҳамма пулни оларди. «Ангишвона» ўйини ҳам қизиқ эди. Битта ангишвона остида кичкина золдир яширинган бўларди. Ким шу золдирли ангишвонани топса, ютуқ уники эди.

Мактабимиздаги юқори синф ўқувчилари баъзан ўйнашарди. Лекин ҳеч маҳал уларнинг, улар қатори бегона одамларнинг ютганини билмайман, бир марта ҳам кўрганим йўқ. Ютуқ ўйин тикканда ё унинг шерикларида кетарди. Мен кўп вақт нега ошиқчи ошиқларни отганда доим олчи туради, бошқалар отганда турмайди, шуни ўйлардим. Бир куни тагига етдим. Ошиқчи бир даста ошиқни ўртага ташлаб, пул қўйган одамга истаган ошиғингни ташла, деди. Бегона одам албатта энг катта ошиқлардан иккитасини танлаб, ташлади. Жуда яхши танлаганидан ошиқлардан биттаси олчи турди, холос. Кейин ошиқ эгасининг навбати келди. У билдирмай ўзининг ошиқларини ташлади. Иккалови ҳам олчи турди. Чунки у ўз ошиқларининг «товва» томонига ичидан кўрғошин қўйган. Ташлаганида ошиқлар ўз оғирлиги билан олчи турар, буни кўпчилик билмасди. Яна бошқача ўйинлар — тухум, ёнғоқ ўйинлар ҳам ўша пайтда пайдо бўлди. Аммо уруш тугаши билан йўқ бўлиб кетди.

Ўша даҳшатли уруш йиллари болалар учун уруш-уруш ўйинлардан, юқоридаги ўйинларни томоша қилишдан бошқа деярли ҳеч нарса йўқ эди. Кинога боришга аввало вақт йўқ, кейин пул йўқ эди. Борардик, аммо жуда кам борардик.

«Қорахат» деган бало бизнинг қариндошларимизникига ҳам келадиган бўлиб қолди. Биринчи бўлиб бу кулфатни аммам эшитдилар. Катта ўғиллари Аҳмад акадан қорахат келди. Сталинград остонасида бўлган жангда қахрамонларча ҳалок бўлганларини урушдан кейин билдик. Уларни деярли тайёргарчиликсиз, жуда оз ўқитиб, урушга солишган. Баъзилар милтиқни қандай ўклашни билмай ўлиб кетишган.

Ўша куни аммамнинг уйлари бирпасда одамга тўлди. Ҳамма қариндошлар йиғилишди. Аммо аммам, Назира келинойим жаноза очирмадилар. Қорахат келиб, орқасидан ўзи кириб келган одамлар йўқ эмасди.

— Кутаман, — деди Назира келинойим. — Балки омондирлар?

Ҳеч ким эътироз билдирмади.

Назира келинойим уч боласи билан Аҳмад акани оламдан ўтгунига қадар кутди. Адашмасам 1988—1989 йилларда у қазо қилди. Мен у хотиннинг эрига бўлган садоқати, болаларига меҳри ва матонатига таҳсин ўқийман. Аҳмад-жон акадан қорахат келган кундан кейин кўп ўтмай, катта қизлари Ҳакима тутқаноқ касалига чалиниб қолди. Синг-лисис Шарифа билан мен биринчи синфга борганимизда у учинчи синфни битирган эди. Ўз ёшига нисбатан гавдаси катта, тўладан келган, қувноқ, шўх қиз эди у. Ўқиши ҳам яхши, ҳамма фанлардан аълога ўқирди. Касали зўрайиб, у эсини ҳам йўқотди. Дадам, ойиси, бошқа қариндошларимизнинг уни кўрсатмаган шифокорлари қолмади. Аммо Ҳакима тузалмади. Анча йиллар ўтиб, қазо қилиб кетди.

У билан бир кўча бўлиб биринчи марта мактабга борганимиз ҳеч эсимдан чиқмайди. Ёқалари елкаларигача тушиб турган оқ шоҳи кўйлак кийган, ёқаси тагидан қизил пионер галстугини тақиб олган эди. Бошида қанотлари кенг оқ шляпа. Ҳозир эсимда йўқ, ўша йиллардан хотира сифатида уйимизда бир сурат бўлиши керак. Унда Шарифа, Ҳакима, мен бормиз. Бозор ёнидаги суратхонада олдирилган эди. Турган бўлиши керак. Шу суратдаги нигоҳидан ҳам Ҳакиманинг қувноқлиги, ақллилиги шундай сезилиб турарди. Отасидан келган қорахат уни соғлом одамлар орасидан юлиб олди, ота дардида бедаво касалга чалиниб, ўн гулидан бир гули очилмай дунёдан ўтиб кетди. Жойи жаннатда бўлсин.

Иккинчи қорахат Толиб карвоннинг ўғли Муҳсин акадан келди. Раҳима опанинг гапига қараганда Тўхтабек акадан «бедарак кетди», деган хабар келган. Абдуллабек акадан бирон хабар келганини эшитганим йўқ. Урушга кетган қариндошларимиз ичида аммамнинг кичкина ўғиллари, ме-

нинг поччам Ҳомид ака эсон-омон 1946 йилнинг охирларида қайтиб келди, холос.

Тўхтабек ака, Абдуллабек акалар билан нима бўлгани ҳалигача номаълум. Ўқимишли, офицер одамлар агар омон бўлишса, йўлини топиб ўзларидан хабар беришарди. Омон бўлиб, бирон чет мамлакатда кўним топишган бўлса, умрлари узоқ бўлсин, бола-чақаларининг роҳатини кўришсин.

1944 йилнинг охирларига келиб, турмуш бироз енгиллашгандек бўлди. Нон магазинларида ҳафтада бир марта оқ нон бериладиган бўлиб қолди. Бозордаги озиқ-овқат магазинларида тухум порошоги сотила бошлади. АҚШники экан. Товага бир қошиғини солсанг, кўпириб, шишиб тайёр куймоқ бўлиб чиқади. Аммо барибир ҳаёт оғир эди. Очликдан шишиб ўлганлар камаймасди. «Чўлоқ арава» минганларнинг сони эса борган сари кўпайиб борарди.

Ўша йили офицерлар уйига сут олиб борган кунларимнинг бирида бир офицер ўз хотинини отиб қўйганини эшитдим. Офицерлар уйининг ховлисида одам кўп эди. Ҳамма шу фожиани муҳокама қиларди. Биров хотинни оқлаб, офицерни айбласа, биров тамомила тескарисини айтарди — хотинни айблаб, офицерни оқларди.

Эрига бевафолик қилган аёллар уруш йиллари бўлди, албатта. Қийинчилик, ёлғизликка чидашолмади. Яхши яшашлари, кийинчилари келди. Аммо аёлларни алдаган фирибгар эрақлар ҳам ўша йиллари оз эмас эди.

Шуларни мен ўйлаганимда, уруш тугаб, ўн-ўн беш, ҳатто ўттиз йиллаб ўз турмуш ўртоқларини кутган аёлларга таҳсин ўқигим келади. Улар фаришта аёллар. Улар жаннати. Уларнинг ҳар бирига олтин ҳарфлар билан исмлари ёзилган ҳайкал қўйса арзийди. Шундай аёлларнинг фарзандлари ўз мўътабар оналари билан фахрланишлари керак. Уларни унутмай зиёрат қилиб туришлари, омон бўлсалар, уйнинг тўрига ўтказиб, дуоларини олишлари керак.

Ҳақимбек амакмининг катта қизи Карима опа, Аҳмад акамнинг умр йўлдошлари Назира келинойим ана шундай аёллардан эди. Улар, улар кабиларнинг ҳаёти авлод-авлод қизларга вафо, садоқатда, меҳнат ва сабр-тоқатда узоқ йиллар ўрнак бўлади.

Юқорида айтиб ўтиб кетдим. Уйимиз рўпараси ҳарбий казарма эди. Фронтга, умуман, ҳарбий хизматга чақирилганлар ҳаммаси Ўзбекистон вилоят, туманларидан ўз кийимларида, елкаларига қопчиқлари, тўрваларини ташлаб, тўп-тўп бўлиб офицерлар бошчилигида шу казармага кириб кетишар, бир ҳафта ўтар-ўтмас, мутлақо бошқа қиёфада,

солдат кийимида, соч-соқоллари олдирилиб (фақат мўйловга рухсат беришарди) теп-текис, ихчам, ёш йигитлардек яна тўп-тўп бўлиб, аммо энди бир оҳангда қадам ташлаб чиқишарди. Уларни кутган ота-оналари, умр йўлдошлари, болалари «тап-туп», «тап-туп» қадам ташлаб чиқишаётганда кенг, ёғоч дарвозанинг у ёқ-буёғида югуриб қолишарди. Чунки уларни таниш қийин эди. Кўпинча қариндошларини солдатларнинг ўзлари чақириб ёнларига олардилар. Казармадан чиққан солдатларнинг борадиган йўллари битта — вокзал эди. Баъзан казармага келтирилганлар халқ билмайдиган сабаб билан икки-уч ой қолиб кетишарди. Аммо бундай воқеа камдан-кам бўларди.

Казармада уларни ювинтириб, кейин бирин-кетин оддий солдат тартибларига, ҳарбийча юриш, курол-аслаха тутишни ўргатишарди. Бу ердан олиб кетиб, Оренбургдами, Саратов ёки Куйбишевдами уч-тўрт ой уруш қонун-қоидалари билан таништириб, фронтга жўнатишарди.

Ўз яқинларини кузатиб келганлар уларни солдатча кийинтириб, вокзалга олиб кетишмагунча казарма дарвозаси тагида ўтиришарди. Биз болалар, уларга сув, чой таширдик. Бир-иккита бола аввал сувни ҳам, чойни ҳам сота бошлади. Чой деяпман-у, у чой эмас, олма, олча қоқилари билан жиндай қизарган, сарғайган чучмал иссиқ сув эди.

Дадам буни эшитиб қолиб, уришиб бердилар. Ўзлари кўчага чиқиб, икки табақали эшигимиз олдида казарма дарвозасига тикилиб ўтирган чол-кампирилар, ёш аёл, болаларни ҳовлига таклиф қилдилар. Ҳаммаларига сув, чой бердирдилар. Шундан кейин уйимиз доим уришга чақирилган одамларнинг яқинлари билан тўла бўладиган бўлди. Биз болалар эса бўш қолдикми ёки казарма олди одамларга тўлдими, дарҳол чойнак, кружка, стакан кўтариб, уларнинг олдига йўл олардик. Чанқовларини босиб, озгина бўлса ҳам ташвишларини енгиллатишга интилардик. Улар дуо қилардилар. Ким билади, қизим, балки уларнинг тилақлари, астойдил қилган дуолари билан мен яқин-яқингача касал нималигини билмадим, опанг билан турмушимиз ҳарҳолда ёмон ўтмади...

Кечкурун эса, нокнинг остидаги сўри одамларга тўлиб кетарди. Уларни дадам, ойимлар чақириб, тонггача — солдатлар эрталабки машқларини бошлагунларича мизғиб олишни таклиф қилишарди. Битта биз эмас, Гофуржон ака, амаким, аммамларнинг уйларида ҳам ўз яқинларини кузатиб келганлар ётиб чиқишарди. Ўзбекми, ўрисми, қозоқми, татар ё арманими — ҳеч ким бунинг фарқига бормасди.

Кейин турли кийим, қиёфада казармага кириб кетганлар солдат кийимида, бошларига қўндирилган қизил пилоткада бир ота-онанинг фарзандларидек бўлиб чиқишарди.

Баъзида бирдан икки-уч ака-ука барабар келиб қолишарди. Бундай ҳодисалар, айниқса, Фарғона, Чимкент томондан келадиганларда кўп учраб турарди. Кимларнингдир ҳаракати билан одамгарчилик қилиб, ака-укаларнинг баъзиларини вақтинча қайтариб юборишарди. Шу ҳам катта байрам эди. Шундай пайтларда дарҳол қаердандир қўй, бир-икки пуд гурунч, сабзи топиларди. Бизнинг ҳовлида зиёфат қилиб беришарди. Соқчи солдатлар, баджаҳл офицерлар ҳам шундай пайтда бир-икки соатга юмшар, казармага кириб-чиқиш бемалол бўлиб қоларди. Мен кўп кинофильмларни шу казармада кўрганман. «Қасам», «Александр Невский», «Она», «Йўлбарс», «Ўзбекистон қиличи»... ҳозир ҳаммаси эсимда йўқ. Баъзи кунлари катталар ҳам кинога боришарди.

Ўша йиллари биз томонларда лўлилар кўпайиб қолди. Улар тиланчилик қилиш билан бирга фол очишарди. Бриллиант, ёқут кўзли зирак, узуклари бор аёлларга эрлари, қайлик ё ака-укалари қаердалигини (шаҳар, вилоят маъносида эмас, ўрмон, денгиз, тоғ маъносида) шу узук, зирак кўзларига қараб айтиб беришни таклиф қилишарди. Эвазига бола-чақага озгина овқат, озгина пул бўлса кифоя эди. Буни қараки, қизим, уларнинг баъзилари тўғри чиқарди. Фол очирганнинг яқинидан хат келиб қоларди, баъзан ўзи кириб келарди.

Лўлилар ойдин кечалари томга чиқиб, узук, зирак кўзларини ойма тутиб, урушдаги қариндошларни кўриш мумкинлигини ўргатиб кетишди. Эрта баҳордан кеч кузгача ой ўн тўрт кунлик бўлиб, баркашдек сарғайиб турган тунлари маҳалладаги деярли ҳамма аёллар, қизлар томда бўлишарди. Узук ёки зирак кўзининг чизиқлари ой нурида кенгайиб, ўрмонни, денгизни эслатарди. Баъзи майда-майда доғлар эса одамларга ўхшаб кетарди.

Бечора аёлларнинг ўз яқинларини узук, зиракларига бўлса ҳам кўриш орзулари шу қадар кучли эдики, хаёлларидаги одамлар узук, зираклари кўзига тушиб, қаршиларига юриб келаётгандек бўларди. Кимлардир эри ёки отасини кўриб, хушидан кетиб қоларди, кимдир дод солиб йиғлар, кимдир, нега мен ҳеч кимни кўрмайпман, Худо, менга ҳам шафқат қил, деб Худога илтижо қилиб ёлборарди. Хуллас, бечора аёлларга на кечалари тинчлик бор эди, на кундузи...

Биз болалар эса яна азонда туриб нонга кетардик, ке-

либ апил-тапил чой ичиб, молларга қарардик. Ҳар кунгидек тўполон, йиғи-сиғи ташвишлар билан янги кун бошланарди.

Молхонада туриб, солдатларнинг казармадаги гурас-гурас юришларини эшитардик. Уларнинг борлиги, шундай шахдам-шахдам қадам ташлаб юришлари, ҳарбий ашулалар, марш музыкаларига мос оёқ ташлашлари дилни қувонтирарди, қандайдир ғурур бағишларди, баъзан беихтиёр кўздан ёш чиқиб кетарди. Улар кечаги дехқон, ишчилар, студентлар бугун қўлларига қурол олиб, шундай ерни титратиб, ларзага солиб юришар экан, албатта, ғалаба биз томонда бўлишига умидимиз катта эди.

Тўрт йилги даҳшатли уруш вақти қанча миллион одам шундай казармалардан солдат бўлиб чиқиб, фронтга кетди, қанчаси қайтди-ю, қанчаси бегона ерда мангуга кўз юмди. Бунинг ҳисоб-китоби ҳали ҳам йўқ. 20—30 миллион деган гаплар осмондан олиб ёзилган рақамлар. Ҳеч қайси шаҳарда аниқ рўйхат бўлмаган. Борлари ҳам беҳафсалалик оқибатида йўқ бўлиб кетган.

Шу ўринда мен бир фикрни айтиб ўтмоқчиман. Ҳозир СССР йўқ бўлиб, иттифоқдош республикалар мустақилликка эришган бир пайтда урушда бедарак кетганлар, тўғрироғи, душман томонга ўтиб кетганларга муносабат ўзгарди. Лекин асир тушиш билан ўз хоҳиши-ла душман томонга ўтиб кетиш орасида осмон билан ерча фарқ бор. Асир тушганларнинг аҳволига тушуниш, уларни ҳимоя қилиш ҳар бир соф виждонли одамнинг бурчи. Аmmo ўз истаги билан йўлини топиб, душманга таслим бўлиш, унинг хизматига ўтиш бу — хоинлик.

1964—1966 йиллари мен Ёзувчилар союзининг таклифи билан икки марта уч ойдан Булғорияда бўлдим. Булғор адабиёти, тилини имкон борича ўргандим. Булғор ҳаётидан ёзган асарларимнинг кўпини биласан. Булғорчадан таржималар ҳам қилдим. Иккинчи сафар борганимда опангни бир ойга ёнимга юборишди. Бир ой Булғория бўйлаб саёҳат қилдик. «Золотые пески» деган жойда, Қора денгиз бўйида йигирма кун дам олдик. Кейин опанг қайтди. Мен яна бир ойга қолдим. Ўша кунлари Софиядаги «Рус бульвари» деб аталган кўчада кетаётиб миллий-инқилобий музейга кўзим тушиб қолди. Кирдим. Узоқ айланиб, булғор халқининг тарихи, сиёсий тузумлари билан таниша туриб, тўртта совет солдатлари гимнастёркасидаги йигитлар суратини кўриб қолдим. Суратларнинг тепасига «Совет кишилари — Булғория халоскорлари» деб ёзиб қўйилган эди. Солдатлардан

биттаси ё тожик, ё ўзбек эди. Қора кўз, қора қош. Кичкина кўнғиздек мўйлов қўйган. Аммо солдат йигитларнинг биронтасининг ҳам исм-фамилияси йўқ эди. Музей ходимларидан уларни суриштирдим. Улар ҳам ҳеч нарса айтиб беришолмади. Шунда суратлардан бир нусха кўчириб беришни илтимос қилдим. Булғор ёзувчиси, дўстим, Ўзбекистонга кўп марта келиб-кетган Йордан Милев икки кун ичида суратларни катта қилдириб, олиб келди.

Тошкентга қайтганимда (мен унда Ўзбекистон радиосида ишлардим) зангори экранда булғор таассуротлари орасида номаълум солдатларнинг суратини ҳам кўрсатдим.

Эртаси куни, Хоразм кўчасидаги ишхонамизда ўтирсам, бир одам пастда мени чақираётганини, зарур иш билан келганини айтишди. Тушдим. Ва ўша заҳотиёқ рўпарамда турган одамни танидим. Бу ўша, кўнғиз мўйлов, қора қош, қора кўз солдат йигит эди. Албатта у анча ўзгарган, юзларига ажин тушган, сочлари оқарган.

— Мен Зиёмат Ҳусанов бўламан. Кеча менинг суратимни кўрсатдингиз, — деди у бир оз жилмайиб.

Ўша куни ишдан жавоб сўраб, Зиёмат Ҳусановни уйга олиб кетдим. Опанг ош қилди. Биз узоқ гаплашиб ўтирдик.

Зиёмат Ҳусанов 1941 йили 19 ёшида Тошкент педагогика институтидан кўнгилли бўлиб урушга кетибди. Асли ҳовлилари Шайхонтоҳурда экан. Сен у ҳақдаги менинг ёзганларимни, Йордан Милевнинг «Шарқ поэмаси» китобидаги унга бағишланган бобларни биласан. Шунинг учун кўп гапириб ўтирмайман. Асосий гапим шуки, 1943 йили Курск-Орёл жангида у катта қаҳрамонлик кўрсатган, немисларнинг тўрттами-бештами танкини ёндириб юборган, бир взвод душманни ҳужумдан қайтариб, қанчасини қириб ташлаган, аммо ёнида граната портлаб йиқилган. Фронт кўмондонлиги уни ҳалок бўлган ҳисоблайди ва Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига тавсия этади. Кўп ўтмай фармон чиқади. Калинин қўл қўйган бу фармонни мен ўз кўзим билан кўрдим, ўқидим.

Омон қолган Зиёмат Ҳусанов албатта булардан анчага-ча беҳабар бўлган. У кўзини очганда ўзини ўрмонда кўради, атрофида ярадорлар, итлар, немис соқчилари. У асирга тушиб қолганини билади. Кўп ўтмай уларни вагонларга ортиб, олиб кетишади. Зиёмат Ҳусанов аввал Словения, кейин Черногориядаги ҳарбий лагерларда бўлади. Шу ерда Туркистон комитети вакиллари мусулмон совет солдати ва офицерлари билан учрашиб, Туркистон легиони тузишни, озод Ўзбекистон учун курашни таклиф қилдилар. Аввал

бу таклифга рози бўладиганлар чиқмади. Бир куни Худойбердиев деган лейтенант 30га яқин одамни йиғиб, рози бўлишни, кийим, қурол беришганидан сўнг, югослав ва булғор партизанлари томонига ўтиб кетишни таклиф қиладди. Чунки унинг фикрича, асир тушганларга барибир ватанда ишонч йўқ, ё отиб ташлашади, ё Сибирга сургун қилиб, чиритиб юборишади. Агар у айтгандек қилишса, партизанлар билан немисларга қарши уришса, уларни кечиришлари ва яна Қизил армия сафига олишлари мумкин. Узоқ мулоҳаза-ўйлардан сўнг, 28 киши Худойбердиевга қўшилади.

Улар орасида Зиёмат Хусанов ҳам бўлган. Икки ой тайёргарликдан сўнг, уларга легион кийимини кийдириб, немис солдатлари билан бирга партизанларга қарши қурашга ташлайдилар. Аммо партизанларга бир дона ҳам ўқ узмай, легион аъзолари ҳар ёққа қочиб кетадилар. Немислар билан отишма бўлади. Отишмага Худойбердиев раҳбарлик қиладди. Қанча одам биз томондан, қанча немислардан ўлгани, ярадор бўлганини Зиёмат Хусанов билмайди. Худойбердиев буйруғи билан қизғин отишма пайти партизанлар борлиги фараз қилинган томонга қочади.

Уч кун деганда бир ўрмончининг уйига етиб боради. Кечаси уникига кириб, ўзини таништиради. Эртаси кун ўрмончи уни булғор партизанларига топширади. Легиондаги қолган 27 киши билан нима бўлганини Зиёмат ака билмайди. Афтидан кўпчилик отишма пайти ҳалок бўлган ёки яна немислар қўлига тушган.

Зиёмат Хусанов тарихини мен Йордан Милевга айтиб бердим. «Ўзбекистон маданияти» газетасида бир неча очерклар ёздим. Йордан Булғорияга қайтиб, Зиёмат аканинг партизан командири, генерал Боян Михнев-Чабановни топди. Уларнинг ҳаракати билан, мен ёрдам бериб, турли идораларга мурожаатлардан сўнг Зиёмат Хусановга 1968 йили 9 майда қайтадан Совет Иттифоқи Қахрамони унвони берилди. Яхши хабар одамни қанчалик ўзгартиб юборишини мен ўшанда кўрдим. Зиёмат Хусанов қари, касалванд одамдан бирдан ёш, қирчиллама йигитга айланиб кетди. У билан дўстлигимиз унинг ўлимигача давом этди. У ҳар ёзда бизникига келиб, сўрида бир-икки соат ўзининг янги, мутлақо беташвиш ҳаётидан гапириб бериб ўтирарди. У урушдан қайтганидан кейин асирда бўлганлиги сабабли Тошкентдан эллик километр нарига чиқариб юборилган, Сайрамда кичкина уй қилиб, шунда яшарди, мактабда математикадан дарс беради.

Унинг тарихида уни, мени ва Йорданни ҳайратга солган одамийликка ҳилоф иккита воқеа бор эди. Биз бу воқеаларни эсламасликка интилдик. Лекин ҳозир ёзмасам кўнглим жойига тушмайди. Зиёмат Хусанов Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига лойиқ топилганда ва у ҳалок бўлган, деб ҳисобланганда у ҳақда бир ёзувчи очерк ёзган экан. Ўша йили Зиёмат ака шу очеркни менга кўрсатди. Очерк қалин бир китобда бошқа очерклар қаторида чоп этилган. Булғор партизанлари билан Италия армиясида ҳайрлашиб, совет вакиллари иштирокида у Одессага қайтганида, ҳамма орденлари, совға қилинган қуроллари тортиб олинади. Аммо қамашмайди. Тошкентга келганида Зиёмат Хусанов ўзига қаҳрамон унвони берилганини эшитади. Ҳарбий комиссариатда, уни ҳарбий прокуратурага олиб бориб, қаҳрамонлик ҳақида гап очадиган бўлса қамалишини, Сибирь томонга сургун қилинишини айтишади.

— Нега? — ҳайрон бўлади Зиёмат Хусанов.

— Асирда турк легионига кирганингиз бизга маълум. Фақат хоинларгина легионга киришган. Нахотки Туркистон Комитетининг бизга душманлигини билмаган бўлсангиз? — дейишади унга.

Шунда Зиёмат ака унинг ҳақида ўзини кўрмасдан, у билан бир марта ҳам гаплашмасдан очерк ёзган ёзувчини қидириб боради. Ёзувчи уни қабул қилмайди, «Бундай одамни танимайман», — дейди. Мен бу гапни ўздан эшитганим учун дадил ёзаяпман. Шундай қаламкашлар ҳам бор экан.

Мен Зиёмат Хусанов ҳақидаги ёзганларимни катта бир кинорежиссёрга кўрсатиб, шу одам ҳақида ҳужжатли фильм қилинса, яхши иш бўларди, дедим. У ўқиб кўриб, мақтади. Ҳатто ким режиссёр бўлишини айтди. Аммо бу фильм Зиёмат Хусановга қаҳрамон унвони қайтарилганидан сўнг суратга олинди. Машҳур режиссёр ҳам ўша ёзувчи каби асирда бўлган одамга ёрдам беришни истамасди.

Яна бир нарсани очик айтиб ўтишни зарур, деб ҳисоблайман, қизим. Шўро тузуми узил-кесил ғалаба қилган, Сталин конституцияси бир овоздан қабул қилинган йиллардан бошлаб кўпчилик совет кишиларида ўзгариш юз берди. Партия, совет идоралари раҳбарлари, умуман раҳбар одамлар билан баҳслашиш, уларга, «танқид ва ўз-ўзини танқид қилиш» илгари мавжуд бўлса ҳам, сўз қайтариш аста-секин йўқола борди. 60—70-йилларга келиб эса, урушдан кейинги оғир даврни айтиб ўтирмайман, ҳамма бир оғиздан раҳбар гапларини қувватлайдиган, жуда бўлмаган-

да кўпчилик овоз билан унинг фикр, режаларини, айтганларини маъқуллайдиган бўлиб кетилди. Бошликка, айниқса, партия органларининг бошлиқларига қарши чиқиш — Ватанга, партияга хоинлик қилиш билан тенг баҳоланишини халқ биларди. Кўр-кўрона бошлиқлар гапини маъқуллаганларни, дўстлари, ўртоқлари, ҳамкасбларини партиядан, комсомолдан раҳбар кишилар таклифи билан ўчиришаётганда розилик бериб қўл кўтарганларни қандай оқлаш ёки қандай қоралаш мумкин? Ҳаммани, ҳаммамизни, тинч яшаш орзуси кўпгина бошқа фазилатлардан воз кечишга, тўғрироғи, уларни эсламасликка мажбур қиларди. Мен давлатга хиёнат моддаси билан қамалган таниқли одамларнинг хотинлари дарҳол эрларидан воз кечиб, ажралганларини, фамилияларини ўзгартириб олганларини кўрганман. Майли, ўтган ишларга саловат. У даврлар ўтиб кетди. Ёмон воқеаларни, фожиаларни эсламаган маъқул.

Зиёмат Ҳусановни ҳарбий прокуратурада Файзи Саидов билан учраштиришган. Прокурорми ё терговчими, Зиёмат акадан Курск-Орёл воқеасини, асир тушиш сабабларини сўраб бўлганидан сўнг, Туркистон легиони масалаларига ўтган. Зиёмат ака бор гапни айтиб берган. Турк легионига ўз ихтиёри билан ўтганлар астойдил советларга қарши курашга ўзларини бағишламоқчи бўлганларни у эшитган, аммо кўрмаган, улар билан гаплашмаган.

— Нега? — ўзини соддаликка солиб сўрайди терговчи.

— Биз уларни тан олмасдик, улардан ҳазар қилардик, — жавоб беради Зиёмат ака. — Бизнинг асл ниятимиз имкон топиб юртимизга, Қизил армия сафига қайтиш эди.

— Саидов билан қачондан бери танишсиз?

Бу тўсатдан берилган саволдан Зиёмат Ҳусанов гангимайди. Фақат нима бўлганини тушунади. Худойбердиев бошлиқ йигирма саккиз кишининг биронтасига ҳам совет органларида ишонч йўқ. Улар ҳам кўнгилли легионлар сингари совет давлатининг душманлари.

— Концлагерда. Черногорияда.

— Унинг офицерлигини биласиз. У одамларни, мусулмонларни, шу жумладан, сизни нимага тортди, қандай ташвиқот юргизди?

— Ҳаммамиз каби унинг ҳам нияти битта эди. Лагерьдан қочиш.

— Лейтенант Худойбердиев билан Файзи Саидов тил бириктириб, Туркистон Комитетининг топшириғи билан барча мусулмонлардан армия тузмоқчи бўлган. Сиз Ҳусанов, бизни чалғитманг. Қўлимизда етарли ҳужжатлар бор.

— Мен бунга ишонмайман. Файзи Саидов тўғри, биринчилар қаторида Худойбердиев таклифини қабул қилишни айтган. Бошқа ҳеч нарсага у бизни ташвиқот қилмаган.

Терговчи столни уч-тўрт чертади. Иккита соқчи озгин, соч-соқоли ўсиб қорайиб кетган бир одамни олиб киришади. Зиёмат ака танийди. У Саидов эди.

— Мана, Зиёмат Хусанов сизни танир эканлар. Лагерда бирга бўлган экансизлар, — дейди терговчи.

Саидов ялт этиб, Зиёмат акага қарайди.

— Балки шундайдир, — дейди у. — Аммо мен бу одамни танитайман, у билан сира гаплашмаганман.

Терговчи уни тутмоқчи бўлади.

— Зиёмат Хусанов сиз биринчи бўлиб легионга ўтишни, Худойбердиев таклифини қувватлашни ташвиқот қилганингизни тасдиқлаб турибди.

— Таклиф қилганим рост. Ният — тезроқ лагердан қочиш эди. Аммо бу гап бўлаётган пайтда бу одамни кўрмаганман. Мен уни танитайман. Бекорга бизни учраштиряпсиз. Мендан бошқа ҳеч нарса эшитмайсиз.

Терговчи ишораси билан Файзи Саидовни олиб чиқиб кетишади.

Хусанов ўшанда Файзи Саидов уни мудҳиш айбномадан қутқариб қолганини тушунади ва умрининг охиригача ундан миннатдор бўлиб ўтади, у билан фахрланади.

Умуман тарихдан маълум, буюк подшолар, лашкарбошилар асирларга раҳм-шафқат билан қарашган. Александр Македонский, улуғ Амир Темур, жаҳонга донғи кетган араб лашкарбошиси, салб юришларни ташкил этган Оврўпо императорининг кушандаси Амир Салоҳиддин ҳаётларида разм солинса, уларнинг мағлуб душман аскарларига, асирларга фақат ҳаёт эмас, юртларига етиб олиш учун пул, улов ҳам беришганини кўриш мумкин.

Умид қиламан, йиллар ўтган сари, одамларнинг меҳроқибатлари бир-бирларига кучая боради. Бир кун келиб, урушларни болалар фақат қитоблардан ўқийдилар, тинч-тотув ҳаёт кечирадилар. Фақат биттагина мамлакат ичида эмас, бутун ер юзиде шундай бўлади.

Ҳозирча эса урушлар, янги-янги қирғинлар инсон вужудини ларзага соляпти, дилини қақшатапти. Ота-онани боладан, йигитни қиздан, хотинни эрдан жудо қиляпти.

Урушда яқин жигарларидан ажраган одамларнинг, ота-онасиз қолган болаларнинг асирларга қандай раҳм-шафқат билан қарашганини ўз кўзим билан ўз шаҳримизда, ўз кўчамизда кўрганман.

Улар бизнинг кўчага киришлари билан трамвайлар юришдан тўхтарди. Кўча тор эди. Юк машиналари, аравалар ҳам четга ўтиб, уларни ўтказа бошларди.

Мен ҳозир одамлар уларни уриб кетади, деб ўйлаган эдим. Йўқ, ҳеч ким уларни сўккани ҳам йўқ. Фақат бирикки шўх болалар «Фашист!», «Фашист!» — деб бақиришди, аммо ҳеч ким қувватламаганидан кейин улар ҳам жим бўлиб қолишди.

Кимдир бир дўппи ўрик олиб чиқиб, соқчининг олдига борди. Соқчи беравер, деган ишора қилди. Одамлар худди шуни кутиб туришгандек, югуриб уйларига кириб кетишди. Кўп ўтмай кимдир нок, кимдир бир товоқ олма, памилдори, хуллас нима қўлига тушса, шуни олиб чиқиб, асирларга беришди.

Одамлар энг аввало бу дунёга яшаш учун келадилар. Қадим-қадимларда шундай бўлган. Одамлар бир-бирлари билан иноқ, қариндош-уруғлардек яшаганлар. Фақат очкўзлик, бойликка интилиш урушларни келтириб чиқарди. Албатта, ҳар хил урушлар бўлади. Мен асосан, босқинчилик урушларини, бегуноҳ халқлар бошига ҳисобсиз кулфатлар келтирувчи урушларни биринчи галда назарда тутаяпман. Уйингга душман келиб, эшик қоқиб турса-да, сен урушга қаршиман, деб қўл қовуштириб турсанг! Бу албатта, бемаънилик. Лекин барибир уруш бўлмагани, ҳамма масалалар тинчлик-тотувлик билан ҳал бўлгани маъқул. Шунга ҳамма интилиши керак. Бу Худога ҳам, унинг ер юзидаги барча бандаларига ҳам маъқул келади.

Йирик ўзбек таржимони, мен билан узоқ йиллар радио-да, «Ўзбекфильм» киностудиясида бирга ишлаган дўстимиз Қодир Мирмухамедов асирлик азобларини худди Файзи Саидов, Зиёмат Ҳусанов сингари бошидан кечирган. Аммо унинг гапи бўйича бу азобларни у кўпроқ юртига қайтиб келганидан кейин кўрган. Асирликда у хонадонларда ишлаган экан. Немис аёллари ҳам бизнинг аёллардек меҳнатқаш экан. Раҳм-шафқатли экан. Соқчиларнинг кўзини шамғалатиб туриб, нон, сигарет, хуллас, топганини асирларга бериб туришар экан.

Бу фақат Қодир Мирмухамедовнинг гапи эмас. Германияга ҳайдаб кетилганлар (концлагердагилар бундан мустасно) оз бўлса ҳам хонадонларда одамгарчилик кўришган.

Урушнинг тугаши яқинлашиб қолганда, ҳарбий казармада ҳам аҳвол ўзгариб кетди. У илгаригидек қўриқланмас, деворлар устидаги электр токи юборилган симлар, бири-бирига яқин ўрнатилган фонарлар олиб ташланди. Ичкарига

кириб-чиқиш осон бўлиб қолди. 1948 йил ўрталарига келганда, казарма бутунлай ҳувиллаб қолди. Офицерлар уйларида одамлар яшаса ҳам, солдатлар турадиган жой кимсасиз қолди. Виллоялардан ҳеч кимни бу ерга олиб келмайдиган бўлишди. Демак, ўз-ўзидан ҳеч ким бу ердан урушга кетмайдиган бўлди. Бу, албатта, яхши аломат эди. Энди казарма дарвозаси олдида йиғи-сиғи бўлмас, энди ҳеч ким ўз яқинини худди ўлимга юбораётгандек ташвишга тушмасди.

Уч йиллардан кейин бирдан казармани бузиб юборишди. Унинг ўрнида кўп қаватли уйлар қад кўтара бошлади. Ҳозирги Лоҳутий кўчасининг икки томонидаги уйлар казарма ҳовлиси ўрнига тушган.

Ўша пайтда нон дўконларида яна гижда нон пайдо бўлди. Оқ, юмшок, ўртаси, чакич тушган жойи курс-курс қилади тишлаганинга. Аммо унга етиш амримаҳол эди. Бизнинг кўчалардаги нон дўконларида у жуда кам бўларди. Кўпчилик ўртоқларим Эски шаҳардаги нон дўконларига борадиган бўлишди. Азонда кетиб, пешинга яқин «Заборная карточка»ларига янги, иссиқ, кип-қизил гижда нон олиб келишарди. Мен ҳам уларга қўшилиб борадиган бўлдим. Аммо ҳар куни боришга имкон бўлмасди. Гижда нонга борсам, моллар бардисиз қолиб кетарди. Шунинг учун бир кун қора нон оладиган бўлдик, бир кун эса Усмон, Музроб ва бошқалар билан эрта сахарда трамвайнинг орқасига осилиб, Хадрага борамиз. У ердан пиёда Эски Жўвага ўтамиз. Бизнинг оилага саккизта гижда нон беришади. Нон қўлга текканида биздан бахтли одам дунёда бўлмасди. Яна трамвайга осилиб уйга қайтардик.

Уйимиз рўпарасидаги ҳарбий казарма мен учун ана шу гижда нонга етказган, уруш болаларини кунжара, кепак нондан халос этган, юзларига қон югуртирган бир даргоҳ сифатида эсимда.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганига яқинда ярим аср бўлади. Бу уруш ер юзидаги деярли барча халқлар тарихида мудҳиш, фожиали ҳодиса бўлди. Уйимиз рўпарасидаги ҳарбий казармани мен ана шу урушнинг тугашига муносиб ҳисса қўшган катта бир карвонсаройга ўхшатаман. Шу ердан халқ белини тугиб, душман қаршисига отланди, ўлим билан юзма-юз келди. Ватан, дўстлик, биродарлик қасамига ўзини сафарбар қилди. Дахшатли уруш, ўзбек халқининг бир сўзли халқ эканини, мард, дўстларига содиқ эканини, сабр-тоқатли, заҳматкаш халқ эканини кўрсатди. Шу билан бирга бу уруш қанча одамларнинг ёстивини қуритди.

Қизим, Умида, мен сенга атаб, мураккаб, катта урушнинг бир кичкина бўлагини қисқача қовозга туширдим. Лекин шу қисқача ҳикоядан ҳам ўз халқингнинг қандай эканини кўриб турибсан. У билан фахрлан. Мен — даданг каби шу халқни сев, унга содиқ бўл, унинг хизматини қил. Биламан, ишонаман, сен ўз халқингнинг обрўсига обрў қўшадиган, унинг дуосини оладиган ишлар қиласан. Қодирсан шунга, ниятингга ет, омад, бахт ҳамиша сенга ёр бўлсин!

Яна бир нарсани шу ўринда айтиб кета қолай. На опанг, на мен бизнинг йўлимиздан боришингни, тил ва адабиёт билан шуғулланишингни тавсия қилганимиз йўқ. Ёзувинг, иншоларинг яхши бўлса ҳам, китобга муҳаббатинг бўлса ҳам. Аммо қизиқишларингни диққат билан кузатиб бордик. Мана, ҳозир лицейдасан. Опангнинг гапи бўйича ўқишларинг яхши эмиш. «Беш» баҳоларинг кўп эмиш. Демак, халқ хўжалигига, аниқ илмга яқин фанлар сени қизиқтирибди. Ишқилиб, орзуларинг амалга ошсин. Чин юракдан менинг истагим шу. Оқ йўл сенга, қадрдоним, ёлғизим!

Бугунча бўлди. Бошқа ёзолмайман. Назаримда нурланиш реакция беряпти. Уч кундан бери томоғим оғрияпти. Бўшашиб турибман. Томоқ оғриғидан тупук ютишим ҳам қийин бўляпти. Аммо бу вақтинча, радиолог-профессор кўриб, нурланиш менга ижобий таъсир қилаётганини айтди. Шу гапни бошқа врачлар ҳам айтишди. Ажаб эмас, аста-секин тузалиб кетсам. Ҳозирча, хайр.

7

Қизим...

Бугун Москвага келганимга бир ойу бир ҳафта бўлди. Шанба, 20 ноябрь. Онкология марказида эса икки кун кам бир ойдан бери ётибман. Даволаниш асосан бешинчи ноябрдан бошланди. Ярим ой кузатиш, текшириш, ўрганишга, кейин даволаш йўлини танлашга кетди. Охириги қарорни менинг ўзимга ҳавола қилишди. Нурланиш, кимёвий терапияни танладим. Танлаганим тўғрига ўхшайди. Кўпчилик шундай деяпти. Ўн кун ичида шишлар юмшагандек, стома асл ҳолига келаётгандек, ёки бироз кенгайгандек кўриняпти. Худонинг хоҳиши билан ажаб эмас, тузалиб кетсам! Ҳар кун унга мурожаат қилиб, шуни сўрайман. Худонинг қудратига тенг қудрат йўқ. Шифо бериб юборса, ўзимни энг бахтли одамлардан ҳисоблайман. Қолган умримни фақат одамларга яхшилик қилишга, қўлимдан келганича муҳ-

тожларга — нима соҳада бўлмасин, ёрдам беришга бағишлайман. Вақтим етса ёзаман. Ўйлаб қўйган режалар кўп. Энди кўпроқ наср билан шуғулланаман. Ўзи энг севган ёзувим наср эди. Яна шунга қайтаман. Пьесаларнинг муҳокамаларига қатнашиш, ўз фикримни исботлаш, ҳақлигини тушунтириш энди қўлимдан келмайди, оғирлик қилади. Лекин дилимда яна иккита-учта саҳна асарининг асослари ўтирибди. Кимлар ўйнашини ҳам кўриб турибман. Ҳай, бўлди, шошилиш керак эмас. Ҳозирги менинг энг катта улуг вазифам шу даргоҳдан тузалиб, ўз оёғим билан уйимга кириб бориш.

Зухра деярли эрталабдан кечгача ёнимда. Бечора. Ниҳоятда эзилиб кетди. Ҳозир ҳам соғайиш нишонлари кўрина бошлаганда, даволанишнинг тўғри йўли танланганда ҳам ўзига келганича йўқ. Кейинги тўрт-беш кундан бери «Бугун яхши ухладим», деб келади. Лекин бунчалик эмас. Ҳамон ўй, ташвиш уйқусини ўғирлаб, тинчлик бермаётган салқиган юзи, кўзларидан билиниб турибди. Ўзимча овутаман, биронта яхши гап билан кўнглини кўтаришга интиламан.

Тахминан кунора уй билан гаплашиб турибди. Худога шукр, уй тинч. Ҳамида, Мовжуда бизникида. Умида уларнинг қарамоғида. Емоқ-ичмоқдан деярли ташвишлари йўқ эмиш. Ё бизни шундай деб тинчителишаётганмикин? Йўқ, ҳарҳолда ҳали Тошкентда куз. Кузда жуда ҳам катта моддий қийинчиликлар бўлмайди. Қишда эса Худо хоҳласа, уйда бўламиз. Шу кун насиб этармикин? Қизимни, Умида-ни яна бир бор кўрармиканман?

Кўришим керак. Кўраман. Худо марҳаматини аямай шифо беради, дилим сезиб турибди. Парвардигори олам, сен борсан, мутлақсан, мангусан. Ниятимга етказ. Омин, Оллоху Акбар!

Юқоридаги, яхши гаплар, яхши умидлар билан яна қўлимга қалам олдим. Қизимнинг илтимосини имкониятим етганича бажаришга ҳаракат қиламан.

8

Умида, олдинги саҳифаларда мен амакиларим, умуман дадамнинг уруғлари ҳақида ёздим, албатта билганимни, эсимда қолганини. Энди аввалгидек қисқача бўлса ҳам ойимларнинг қариндошлари, бувимнинг уруғлари ҳақида билганларимни қорозга тушураман.

Ойимлар ҳам асли тошкентликлар. Туғилган жойлари маълум — Яккасарой, Губрбоғ маҳаллаларининг пастида,

Дамариқ маҳалласи бўлган. Маҳалланинг чор атрофи колхоз ерларига туташганлиги ҳали-ҳали эсимда. Дамариқнинг бошида узун болахонали қўрғон бўларди. Тўрттала томони болахона, пасти турар-жой, ошхона, молхона, ҳисобсиз хужралар. Шу қўрғонни Дўсимбой деган одам қурган. Айтишларича, у катта йилқичи савдогарлардан экан. Қўрғонга яқин жойда пахта заводи ҳам бўлган экан. Ойим, яъни бувинг шу одамнинг невараси. Сен ойимларнинг ойиларини, менинг бувимни ўқишга бўлган ҳавасинг билан эслатаман. Кўпчилик орасида Хожар отин, деб ном олган ойимларнинг ойилари ўз даврининг анча ўқимишли аёлларидан эди. Кўп марта мен бунинг гувоҳи бўлганман. Жуда яхши Куръон ўқирдилар, унинг сураларини содда қилиб тушунтириб берардилар. Бундан ташқари жуда кўп тарихий, бадий китобларни ўқиб туширганларини гап орасида англаб олиш қийин эмас эди. Аммо ўзларича ҳеч маҳал ўқимишли эканликларини кўз-кўз қилишга, бошқалардан ўзларини баланд тутушга интилмасдилар. Машхур Ҳотамбой, Хорун ар-Рашид, Лайли ва Мажнун ҳақидаги араб афсоналарини ва яна аллақанча «Минг бир кеча»дек давом этадиган эртакларни мен у кишидан эшитганман. Ким билади, балки бадий адабиётга қизиқишни менга у киши ўргатгандир!

Бувимни иккинчи исмлари ҳам бор эди. Маҳалладагилар, кейин қишлоқлардан келадиганлар «Завод ая» деб аташарди. Оталари Дўсимбой отанинг йўқлигида пахта заводи ишлари билан у киши шуғулланар эканлар. Албатта, бу октябрь инқилобидан олдинги гап. Инқилобдан кейин бувим ва уларнинг болалари укалари қўлида Дамариқ бошидаги қўрғонда қолган экан. Заводни тортиб олишган. Қозоғистон чўлларидаги қорамолларни шўро вакиллари нима қилган, кимга берган — ҳеч ким билмайди.

Бувимни мен анчагина кексайган, олтмишга яқинлашиб қолган пайтларидан биламан. Қўрғоннинг ичи катта, чорси ховли эди. Ўртада қудуқ бўларди. Водопровод у томонларга бормаган эди. Қудуқнинг атрофида етти-саккиз туп алламбало нок дарахти бор эди. Дўрмондаги бизга берилган боғдаги катта нокни тасаввур қил. Бувимларнинг қўрғонларидаги нокларнинг меваси шунақа катта, ҳар бири чойнакдек-чойнакдек келарди. Кейин қиш бўйи бузилмай турарди.

Бувимнинг ўзларига тааллуқли, ҳеч ким бемаҳал кирмайдиган, фақат ўзлари турадиган иккита бир-бирига туташ хоналари бор эди. Бу хоналар қўрғоннинг тўрида эди. Адашмасам Дўсимбой ота ҳарбийликларида шу хоналарда

турганлар. Хоналарнинг бири олди очик айвонни эслатарди, иккинчиси катта, расмана ойнали уй эди. Иккала хонанинг шифти ҳамон кўз олдимда. Ярим ой нусхасидаги узунасига тилинган ёғочлардан қоқиб чиқилган эди. Айвонда беш-олтита қалдирғоч ини бор эди. Уйда ўлтириб, эрталабдан-кечгача дам учиб келаётган, дам учиб кетаётган қалдирғочларнинг чуғур-чуғурини эшитиш мумкин эди.

Токчалардан идиш-товоқлар, тури кути, қутичалар, козиқларга осиб қўйилган сочиқлар, доим дастурхон тузғонлик танча атрофида қалин кўрпачалар, уйнинг ўзига хос енгил исириқли, райхонли, яна аллақандай ўтларнингми хидини эслатувчи, кирганингдан кейин чиқиб кетишингга қўймайдиган нозик сеҳрли хиди ҳам димогимда, эсимда.

Бувимни ўқимишли аёл эдилар, дедим. Назаримда у киши билмайдиган, қўлларидан келмайдиган иш, хунар йўқ эди. У кишини чевар ҳам дейишарди. Палак, турли дорпечлар, аёлларнинг баланд ёқали кўйлак, чакмонлари, гулли пардалар, Макка, Мадина мачитларининг миноралари ўйиб солинган жойнамозлар, яна қанчадан-қанча нарсаларни ўзлари тикардилар, қавирдилар. Тикув машиналари, «по-поп» машиналари бор эди.

Бизникига ҳар келишларида албатта, беш-олтита ҳалиги чойнакдек-чойнакдек келадиган нок, иккита француз булкаси, ҳамма болаларга ёнғок, ё майиз, бозор-ўчар учун ойимларга атаб қаттиқ матодан сумка ёки халта олиб келардилар.

Мен бувимларни тез-тез кўришни, бизникига келишларини, ё уларникига боришни яхши кўрардим. Кўпроқ бизникига келишлари маъқул эди. Бизникига келсалар, беш-олти кун турардилар. Ҳар кеча тўйиб-тўйиб чўпчак эшитардик.

Бувимнинг ёшлиklarини эслатувчи бирорта расм, сурат бўлмаса ҳам уларнинг чиройли, келишган аёл бўлганлари шундай билиниб турарди. Ўрта бўйли, кирра бурун, қизил мағиз, қоматлари тик. Қўллари текис, панжалари узун, юмшоқ. Мен учун бувим мақтаса, гурурланса арзийдиган ўзбек аёлларининг ёрқин тимсоли эдилар.

Энди-энди тушуняпман, у киши оталари Дўсимбой бувамизни жуда яхши кўрганлар. Чунки атрофларида қачон болалар тўпланмасин, биз, болалар эса, кўпчилик эдик, улар кўпинча оталари ҳақида, у кишининг от миниши, улоқ тушиши, болаларни яхши кўргани ҳақида гапирардилар.

— У кишидан пўлат сандиқ қолган, — дердилар. —

Кулфи, зулфи пўлатдан. Ўзи тутдан. Бу сандиқни ҳеч қурт емайди. Доим ичи тоза туради. Кулфига шундай калит со-линиши билан жаранг-журунг қилиб очилади. Отам раҳ-матли шу сандиқда пул, ширинлик, қуруқ мева сақларди-лар. Сандиқ уч бўлимдан иборат. Биттасида танга пул турарди, биттасида қуруқ мева, биттасида чакмоқ қанд. Ҳар куни отам шу сандиқни очиб, ҳамма болаларни чақи-рардилар. Аввал уларга пул ташлардилар. Муҳтожлик бош-ларингга тушмасин, деб дуо қилардилар. Кейин қуруқ мева ташлардилар. Кўряпсизларми, туршак, жийда, майиз, ёнғоқ — ҳаммаси бирга турибди. Сизлар ҳам шундай бир-га, аҳил бўлиб, бир-бирларингга ҳурмат билан қараб яшанг-лар, дердилар. Охири чакмоқ қандни болалар устига таш-лардилар. «Ҳар бирингизнинг ҳаётингиз шу қанддек ши-рин бўлсин», деб яна дуо қилардилар. Ўша сандиқ ана, тахмонда турибди. Битталарингга уни албатта, қолдириб кетаман. Яхши кунларга хизмат қилсин.

Умида, бувим оламдан ўтганларидан кейин ўша сан-диқни бизникига олиб келишди. Бувим менга қолдириб кетдилар. Ошхонамизнинг олдида турган қизил тахта сандиқ Дўсимбой бувамиз болаларга атаб битта бўлагиди чакмоқ қанд, битта бўлагиди танга пул, битта бўлагиди қуруқ мева сақлаган ўша сандиқ бўлади. Тураверсин, у бувиларимиз, боболаримизнинг ўз даврида анча тўқ, аҳил, тотув, бир-бирларини ҳурмат қилиб яшаганларидан ни-шона.

Бувимнинг катта қизлари Саври холам ҳам худди бу-вимлардек чиройли, келишган аёл эдилар. Мен у киши-нинг бирон жойда ишлаганларини билмайман. Лекин иш-лари кўп эди. Бувимдан чеварлик, мошиначилик, хуллас, турли тикув хунарлари у кишига ҳам ўтган эди. Хоҳ ўз уйларида бўлсин, хоҳ бизники ёки бувимларникида бўлсин, бирон нарса тикиб, қабиб ўтирардилар. Эски уйимиздаги кўпгина кўрпа, кўрпачаларни холам қавиганлар. Қўли гул аёл, дейишарди у кишини қариндош-уруғлар, таниш-би-лишлар. Шўх, қувноқ, гапдон бўлишларига қарамай, феъли торроқ эди. Бирдан ўзидан-ўзи хуноб бўлиб кетар, арзима-ган нарсадан ўзи сезмаган ҳолда жанжал чиқариб борар, аммо бирпасда ҳовридан тушиб, хафа қилиб қўйган одами-дан кечирим сўрарди.

Холам ҳам бувим сингари бизникига тез-тез келиб ту-рарди. Баъзан тўрт-беш кун қолиб кетарди. Шунда ойим, опамга жон кирарди. Кўп тикув-бичув ишларини холам қилиб кетарди. У кишининг турмуш ўртоқлари — Қори

поччам ҳақида сенга гапириб бермасдан ўтолмайман. Лутфулла қори ака ажойиб одам эди. У ҳам худди холамга ўхшаб, бир кун ҳам бирон жойда ишламаган. Назаримда меҳнат дафтари ҳам бўлмаган. Тирикчиликлари қандай ўтарди, ҳозиргача менинг ақлим етмайди. Уларнинг иккита фарзандлари бор эди. Файзулла ва Фатхулла. Фатхулла акангни биласан. Уйимизга келиб туради. Невараси билан бирга ўқигансан. Файзулла ака раҳматли бўлиб кетди. Жуда чиройли, чеҳрасидан доим нур ёғилиб турадиган, кўзлари йирик, баланд бўй одам эди у. Мени яхши кўрарди. Уруш йиллари бизникига тез-тез келиб турганда, бизнинг уй ишларига ёрдам беришга ҳаракат қиларди. Лекин гап ҳозир уларнинг дадалари — Лутфулла қори ака ҳақида. Қори поччам ҳам худди Файзулла акамдек новча, қотмадан келган, чиройли эди. Чўққи қора соқоли, узун, бурама мўйлови ўзига жуда ярашиб турарди. У доим тикка ёқа кўйлак киярди. Ёқаси тўрт-беш тугмали бу чиройли кўйлакларни албатта, холам тикиб берарди. Салқин пайтларда шундай тикка ёқа кўйлак устидан тикка ёқа мовут чакмон, зарурат туғилиб қолса, унинг устидан қора чакмон киярди. Оёқларида доим этик ё махси-ковуш бўларди. Хуллас мен сенга айтсам, холам ўзи ҳам яхши кийинар, эри — Қори поччамизни ҳам ҳаммининг суқи кирадиган қилиб кийинтириб юрарди.

Қори почча чинакам қори эди. Унинг ёлғиз ўзи Қуръон ўқиб ўтирганини, маъракаларда тиловат қилганини кўп кўрганман. Дадам қазо қилганларида поччам бир йилдан зиёд ҳар пайшанба бизникига келиб, Қуръон ўқиб кетарди. Унинг ширали, одамларни дарҳол ўзига ром қилиб оладиган овози бор эди. Кейин камдан-кам адашарди. Адашиб қолса, баъзи қориларга ўхшаб тутилиб, ўзини йўқотиб қўймасди, одамлар уни диққат билан эшитишларини билиб, яна сураларни қайта бошдан бошларди.

Қори почча узоқ умр кўрдилар. Саксондан ўтиб, жуда енгил қазо қилдилар. Аммо холамнинг ўлимидан кейин узоқ яшамади. Афтидан ичикдилар, ёлғизлик эзди, холамсиз туришга қийналди.

Уни мен «бизнинг Мюнхаузен» дердим ичимда. Буни одамнинг кулгисини қистатадиган катта бир сабаби бор эди. Бизникига келганларида, агар ётиб қоладиган бўлсалар, кечкурун узоқ давом этадиган шақирлаб қайнаб турган самовар атрофидаги чойхўрлик пайтида у кишининг ўртага ташлайдиган бир орзуси бўларди. Эсимни танибманки, шу орзуни эшитардим.

— Раҳимбек, яна ўша гап-да, — бошлардилар поччам ёстикқа ёнбошлаб. — Шу, Сибирь томонга барибир икки-уч вагон қовун-тарвуз олиб бориш керак. Тунов кунни эшитдим. Тошкентдан ўн баравар қиммат эмиш. Бир боришда беш-ўн йиллик давлатга эга бўлиб келиш мумкин эди.

Дадам поччамнинг бундай гапларини кўп эшитганларидан кулмасдилар, жаҳллари ҳам чиқмасди, лекин хотиржамлик билан бу хомхаёллик эканини тушунтиришга ҳаракат қилардилар.

— Олиб борганга яраша ўн беш-йигирма вагон нарса олиб бориш керак. Вагоннинг нархи сиз олиб бормоқчи бўлган тарвуз-қовундан қиммат. Ўн беш-йигирма вагон бўлса, ё яхшиси бир состав бўлса, унда бошқа гап.

— Шунча вагонни менга ким беради? Икки-уч вагон деяётганим, машинист билан гаплашиб, составига улатиб олсам, деяпман-да. — Шундай деб, поччам ноёб фикр топган одамдек, дадамга узоқ тикилиб қолардилар.

— Унда бошқа гап, — ўзларича нималарнидир ўйлаб, рози бўлардилар дадам. — Бу яхши гап. Унда вагонни текинга оласиз десак бўлади. Аммо-лекин...

— Нима?

— Сиз гаплашган машинист Сибирга етмасдан кичкина бир қишлоқда икки-уч ҳафта составни ушлаб қолса, унда қовун-тарвуз нима бўлади? Ириб кетади-ку? Кичкина қишлоқда икки вагон қовун-тарвузни сотиб оладиган одам топилармиди?!

— Бу гапингиз тўғри. Шунга ўйламапман, — рози бўларди поччам. — Ё Сибирдан берида, ҳеч қаерда тўхтамайдиган машинистни топишим керак, ё узоқ турадиган нарса олиб бориш керак.

— Мана бу гап маъқул, — кўшилардилар дадам. Сезиб турибман, у кишининг ниятлари секин-секин ҳар доим бўладигандек божасининг дилини оғритмасдан ниятидан қайтариш. — Яхшиси узоқ турадиган нарса олиб борган маъқул.

— Масалан, карам, — дерди поччам ва топдимми, дегандек ҳаммага бир-бир қараб чиқарди.

Ҳеч ким жавоб бермасди. Биз, асосан гап нима билан тугагини билардик. Қори поччадан савдогар чиқмаслиги ҳаммага равшан эди. Лекин у киши холам олдиларида, холамнинг қариндошлари, айниқса, ишбилармонлар орасида анча обрўга эга бўлган, Тошкентнинг деярли ҳамма жойида таниши бўлган дадам олдида ўзини ишнинг кўзини биладиган одам қилиб кўрсатгиси келарди.

— Карам? Карам яхши. Лекин Россияга карам олиб

бориш жуда қимматга тушиб кетмасмикан? Ўрисларнинг асосий овқати картошка, карам, чўчка гўшти. Тошкентдан карам олиб бориб, қори, ўзингизни қийнаманг. Яхшиси, биласизми, нима қилинг? Уч-тўрт қоп курук мева олиб боринг. Туршак, қора туршак, юракнинг давоси. Савдолашмай талаб кетишади. Майиз, қовун қоқи... Нима дедингиз?

— Саври! Нима дейсан?

Қори поччам қалин қошларини чимириб, холамга мурожаат қиларди.

— Ман нимани билардим? Нарх-наво, бозор-ўчарни ўзингиз яхши биласиз. Нимани лозим топсангиз қилаверинг. Фақат қийналмасангиз бўлди.

Бу гапдан Қори почча бироз ғурурланиб кетарди.

— Раҳимбек тўғри айтяпти. Лекин уч-тўрт қоп кам-да! Нима бўларди даромади? Зўрға бориб келишни кўтарди. Йўқ, бир вагон олиб бориш керак. Ана шунда бир нарсалик бўлиб келиш мумкин.

— Унда таниш машинист қидиринг. Машинистсиз, арзон вагонсиз иш битмайди.

— Шундоқ қиламан. Эртагаёқ Қизил тўқимачига бораман. Ўқчилик бир танишим станцияда ишлайди. Ўша билан гаплашаман.

Албатта, у эртасига Қизил тўқимачи станциясига бормасди, таниш машинистни қидириб топмас, хаёли бутунлай бошқа ишлар билан банд бўлиб, вақтинча Сибирни унутарди.

Урушдан анча кейин, тахминан 1954—1955 йиллари Қори поччам кўп йиллик ўз орзусини ниҳоят амалга оширди. Аммо у шунчалик тез ҳаракат қилдики, ҳеч ким, на холам, на дадам унинг қаёққа, қанчага кетганини билмай қолдилар.

Тахминан икки-уч ой ўтганда Қори поччам озиб, қорайиб, кийимлари йиртилиб, хуллас, одам зўрға танийдиган ҳолда бизникига кириб келдилар.

— Қори почча! — бақириб бордим уни кўриб.

— Ўғлим! Ўлмас-ей!

Қори почча эгилиб, мени бағриларига босдилар, кўзларидан ёш чиқиб кетди.

— Бормисиз, почча?! — югуриб келдилар олдиларига ойим.

— Борман, борман. Олдин яхшилаб ювиниб олай. Кейин гаплашамиз.

Ойим, опам қайнаб турган самовардан дарров тоғорага сув ағдариб, водопровод олдига олиб келишди. Қори поч-

чам белларигача ечиниб, мириқиб, қандайдир тиловатлар қилиб ювиндилар. Дадамларнинг тоза кийимларидан кийиб, овқатландилар. Кейин бошларидан ўтган воқеаларни гапириб бердилар.

Кечкурун дадам ишдан қайтганда ҳикоя янгидан бошланди. Фақат энди поччам бафуржарок, тўларок қилиб кундуз кундагидек эзилиб эмас, қандайдир эркакча киноя ва кулги билан гапирдилар. Тоза сув, тоза кийим, она юрт, иссиқ овқат, қадрдон башаралар у кишини ўзига келтирган, чеккан азоб, ташвишларни анча эздан чиқаришга ё шу ташвиш, азобларига эркаклик ғурури, матонати билан қарашга ярим кун ичида кўниктирган эди.

— Раҳимбек! Бир каттани, бир кичикни гапига кир, деб халқ бекорга айтмаган экан, — деб Қори почча дадамга ўз ҳикояларини бошладилар. — Аввало мени ширинлик бир танишим йўлдан оздирди. Ҳеч қаёққа боришни хаёлимга ҳам келтирмай, уйда ўтирган эдим. Шу танишим келиб қолди. Бешёғоч бозорига карам олиб келган экан. Яхши, ҳар биттаси беш-олти кило келадиган оппоқ карамлар. Ҳосил бу йил яхши бўлибди. Нима қилишни билмай боши қотиб, олдимга келибди. Сибирга бормоқчилигимни эшитган экан. Қўярди-қўймай бозорга олиб бориб, карамини кўрсатди. Караммисан-карам. Оппоқ, катта, ялт-ялт қилади. Синдириб оғзимга солсам, курсиллайди. Серсув. Ишқилиб, у ёғимдан ўтиб, бу ёғимдан ўтиб, Сибирга бориб келишга кўндирди, хумпар.

У ёқда қанча сотсангиз ихтиёрингиз. Тўртдан бирини менга берсангиз бўлди, деди. Шу гап менга маъқул келиб қолди. Аблахнинг тулкилик қилганини билмабман. Биргалашиб станцияга бордик. Буни қарангки, бирпасда Барнаулга борадиган поезд ҳам топилди. Унга иккита вагон улаб берадиган бўлишди. Станциядагилар, молнинг учдан бирини оладиган бўлди. Рози бўлдим. Нақд пулдан молнинг ўзини олгани дуруст эди. Нақд пул ёнимда йўқ. Икки кун эртаю кеч карам ташидик. Иккита вагон бўлди. Худди шуни кутиб тургандек учинчи куни азонда состав йўлга тушди. Охирги вагонга. — карамларнинг ёнига хас-хашак босиб, кўрпа-ёстик қилиб, мен ҳам жўнадим. Арисдан ўтгандан кейин бирдан кун исиб кетди денг. Сасиган карамнинг хидидай қўланса хид менимча дунёда бўлмаса керак. Секин-секин сасий бошлади, устидан қорая бошлади. Бунинг устига Оренбургга етганда, менинг вагонларимни составдан чиқариб, бошқа составга улаб қўйишибди. Кейин билиб қолдим. Оренбургда бир ҳафта қолиб кетдим. Ҳеч

юрмайди состав. Лекин машинист алдамабди. Состав Барнаулга борадиган состав экан, ҳайтовур олтинчи куни йўлга тушди. Кун барибир иссиқ. Сибирь томонлар анча салқин, совуқ бўларди. Бу қандоқ бўлди, дейман ичимда. Ўзимни ўзим баъзан юпатаман. Уст баргларини тозаласам, ичи ҳали сотишга арзийди, дейман ўзимча. Битта-иккита карамни олиб, айтганимдек тозалаб кўраман. Кўнглим жойига тушгандек бўлади шу билан. Аммо-лекин Раҳимбек, сиз тўғри айтган экансиз, состав Барнаулга кетаётгани рост экан-у, лекин йўлда бир коннинг ичида тўхташи керак экан. Кўмир ортиши керак экан. Икки-уч кун турганимиздан кейин очик вагонларга экскаватор билан кўмир орта бошлашди. Экскаватор ҳар чўмичини вагонга ташлаганда, қора қуюн кўтарилиб, ҳаммаёқни қоронғилик босади. Вагон ичи куяга тўлди. Жонивор карам бир пастда қорайиб, худди қора таппига ўхшаб қолди. Ўзимнинг ҳам аҳволим танг, йўтал тутгани-тутган. Бир амаллаб бу азобдан ҳам қутулдим. Майли, карам қорайса қораяр. Яна бир-иккита баргини олиб ташланса оппоқ бўлади-қўяди. Кетяпмиз, кетяпмиз.

Бир куни кечаси тарақа-туруқ қилиб, состав тўхтади. Станция бўлса керак, ё етиб келдикмикан, деб суюниб кетдим. Вагондан тушиб, у ёқ-бу ёққа қарайман. Қуп-куруқ дашт. Рўпарада битта икки қаватли уй турибди, холос. Ҳеч ким кўринмайди. Олдинга ўтиб, машинистлардан суриштирай, десам, юриб кетиб қолса нима қиламан? Турдим вагон олдида. Тонг отгандагина нима бўлганини билдим. Бошқа паровоз келиб, составни олиб кетиши керак экан. Хуллас, карамни шу ерда тушуришга тўғри келди. Тозалаганимиздан кейин икки вагон карамдан муштумдек-муштумдек тўрт қопча карам чикди. Бир ҳафта туриб, шу состав билан орқамга қайтдим. Оренбургда махсимни сотиб, пассажир поездига билет олдим. Мана шунча азоб-уқубатлардан кейин бугун Тошкентга келиб турганим.

Қори почча дадамга кўзларини қанчалик шўх, беғам қилиб тикмасин, қаттиқ эзилганлиги бутун афт-ангоридан сезилиб турарди. Ҳикояларини тугатгунча холам ҳам бизникига етиб келдилар. Ойим кимнидир жўнатган бўлсалар керак. Опам бориб келган бўлишлари ҳам мумкин.

Айвонда кўпчилик бўлиб ўтирганимиз таъсир қилдими, ё эрининг соғ-саломатлигини кўриб севиндими, холам дадам ёнида ўтирган Қори поччанинг олдиларига бориб, елкаларига қоқдилар.

— Хайрият, омон экансиз! Адойи тамом бўлдим уч ой ичида.

— Омонман, Худога шукр, — Қори поччам ўринларидан туриб, янгидан холам билан кучоқлашиб кўришдилар. — Ўзинг қалайсан? Болалар?

Гап янгидан бошланди. Ойим янги овқатга уннай бошладилар. Ҳар ҳолда опалари келди, уни алоҳида ҳурмат билан кутиб олиш керак. Имкони борида улар доим шундай қилардилар. Албатта, бундай имконият ҳар доим ҳам бўлавермас эди. Молхонада иккита сигир, икки-учта қўй, йигирма-ўттизта товуқ бўлишига қарамай, кўп вақт бир маҳал иссиқ овқат қилинарди. Кўпинча кечкурун бўлгач, қуюқ овқат қилинарди. Ойимнинг бир яхши кўрган иборалари бор эди: «Жазбуз» қилиб, бир нарса қовуриб қўя қолайлик», — дердилар. Шундай қилардилар ҳам. Нима овқат «жазбуз» қилиш билан битади-қўяди? Картошка билан гўшт. Демак, жаркоп. Лекин бизнинг уйда дадамдан бошлаб ҳаммамиз, ойимларнинг ўзлари ҳам палов ошни яхши кўрардик.

Баъзан дадам эртароқ келиб қолиб, ойим улардан нима қилишни сўрасалар, дадам ўз навбатида сўрардилар:

— Гуруч борми?

— Бор.

— Унда ош-да!

Баъзида бир кунда икки-уч марта ош дамланарди.

Ойим ошнинг устаси эдилар, кейин у кишининг ошлари доим бир хил бўларди. Эсимни таниганимдан бери неча минг марта у киши ўз қўли билан қилган ошни еган бўлсам, бир марта ҳам бўш бўлиб қолганини, ё гуручи тирик, ола-була бўлиб қолганини билмайман. Кафгирдан лаганга ошлари сакраб тушарди, ҳар бир гуручи марвариддек ялт-ялт қиларди. Ҳали ҳам у кишининг ошларини егим келади. Қани энди Худонинг амри билан бу дунёда ҳам одамлар мангу яшасалар, ўлим билмасалар! Ўшанда ойимдан қиладиган битта илтимосим — қўлларидан ош ейиш бўларди.

Ўрни келганда айтиб ўтай, опанг, Мавжуда, Ҳамида аммаларинг ҳам яхши ош қилишади. Опанг дамлаган ош нимаси биландир ойимларнинг ошларига ўхшайди, ширин, ейишли, гуручлари дона-дона. Олтиндек ялт-ялт қиладди.

Қори поччамнинг олис сафардан қайтишлари муносабати билан бизникига келган холамлар учун ойим ош қилдилар. Иккинчи марта ўша куни ош едик. Холам ўшанда жуда хурсанд бўлиб кетдилар.

Мен холам бир жанжал кўтарсалар керак, Қори поччамни кўриб, деб ўйлаган эдим. Йўқ, аёл кишининг дилида нима бўлаётганини ҳеч қачон билиб бўлмайди. Жанжал бўлгани

йўқ. Бизникида қолиб, эртасига нонуштадан сўнг, эр-хотин худди ҳеч нарса бўлмагандек, ўз уйларига кетишди.

Мен холамларникида тез-тез бўлиб турардим. Ёш бола уйларида йўқлигиданми, (Файзулла, Фатхулла акамлар менадан икки баравар катта эдилар) ё ўзлари мени яхши кўришармиди, холам ҳам, Қори поччам ҳам мени бизникига келишганида олиб кетишга интилишарди. Агар сигир-бузоқларнинг ем-хашаги, бардиси икки-уч кунга етгулик бўлса, ойим йўқ демасдилар.

Уқорида айтиб ўтдим, холам ҳам бувимларга ўхшаб чевар эдилар. Бундан ташқари яхши пазанда ҳам эдилар. Уйларига келишимиз билан қорним тўқ бўлса ҳам дарҳол менга у-бу гайёрлашга тушиб кетардилар. Бирпасда оғизда эриб кетадиган қўймоқми, ё чети гуллик қатламами қилиб, қўярда-қўймай едирардилар. Кейин кўчага, болалар билан ўйнагани чиқарардилар. У ердаги болаларнинг кўпи мени танирди. Ҳозир ҳам уларнинг баъзи, ҳаётлари билан саломалигим, дўстлигим бор.

Ўйиндан тўйиб, қайтиб келганимда мени яна, албатта, биронта хурсандчилик кутиб турарди. Холам келгунимча чўнтакли иштонми, майками ё енги калта кўйлакми тикиб қўйган бўлардилар. Дарров кийиб кўрардим. Кичикроқ ё каттароқ тикиб қўйган бўлсалар, дарҳол тузатишга киришардилар. Мен эса, янги кийимда, яна кўчага отланардим.

Холамларнинг ҳовлилари Гулистонда эди. Чақар билан Бешёғоч ўртасида шундай маҳалла ва трамвай бекати бор эди. Бу маҳалла Олмазор маҳалласи, Муқимий номидаги театр биносининг орқасидан Қоратошгача борарди. Лекин Бешёғочдан холамнинг уйларига етгунча шу даражада боши берк тор кўчалар кўп эдики, баъзан адашиб, бошқа маҳаллага ўтиб кетиш ҳеч гап эмас эди. Шунинг учун саккиз-тўққиз ёшга чиққунимча бир ўзимни юборишмасди. Кўпроқ холам ё Қори поччамнинг ўзлари олиб кетишарди. Ойим узоқ-яқин қариндошларникига кам борардилар. Борсалар ҳам, ярим кунга, узоғи билан бир кунга борардилар. Ёш болаларни, сигир-бузоқни ташлаб кетолмасдилар.

Холамникига боришни қанчалик истамай, мен ҳам икки кундан зиёд туролмасдим. Ҳовлилари кичкина эди. Бу ҳам майли. Чор-атрофдан ҳовлини ўраган иморатлар икки-уч қаватли, болахоналик бўлгани учун кичкина ҳовли худди ўрага ўхшарди. Офтоб кам тушадиган, доимо салқин, зах ҳовлида Қори поччам ажойиб бир усталик билан сира кул тушурмай, ҳар донаси олгиндек сарғайиб, шира бойлаб, тилни ёрадиган узум етиштирардилар. Токнинг шохларини

чиройли тараб, атрофидаги баланд иморатларнинг томларига чиқариб юборардилар. Уйдан баҳор киргунча карскурс қилиб ейдиган узум аримасди.

Холам эса ҳовлининг ўртасидан ўтган ариқ сувидан фойдаланиб, бўйрадек жойда райҳон, аччиқ гаримдорининг ўн-ўн беш хилини, ўсма, кундалик овқатга ишлатиладиган яна қанчадан-қанча кўкат турларини — кўк пиёз дейсизми, укроп, кашнич дейсизми, ўстирардилар. Эрта баҳордан кеч кузгача, бир йиллик гуллар чамандек очилиб ётарди.

Уйга одам келганда холам, албатта, тандир ёқардилар. Келган одам менга ўхшаган ёш болами, ё катта одамми — аҳамияти йўқ эди. Меҳмон баҳона нон ёпардилар.

Ўзбек аёллари тандирда нон ёпишга жуда уста. Баҳс учун бир хил ун, бир хил хамиртуриш, бир хил ўтин ва битта тандир бериб, иккита аёлга нон ёптириб кўрилса, иккаловиники, албатта, икки хил бўлади. Кўриниши ҳам, мазаси ҳам. Лекин иккалови ҳам ейишли бўлади.

Ойим яхши нон ёпардилар. Лекин холам ёпган патир нонларни мен ҳеч қаерда емаганман. Аввало, у киши ёпган патир чиройли бўларди. Чиройли чакич ишлатиш билан бирга, қўллари билан патирнинг четларига гул солардилар. Узун, ингичка бармоқлари билан чимчилаб кўтариб қўйган гулларнинг чеккалари пишганда ғалати қизариб, ажралиб турарди, патирнинг чиройига чирой қўшарди.

Ўзбекларда бир гап бор. Гўё эркаклар қилган овқатлар ширин бўлар эмиш. Бу тўғри. Нега? Эркаклар овқатга масаллиғни аямай соладилар. Холам ҳам овқат қилганда, ё нон ёпганда овқатлари, нонларининг ширин бўлиши учун ҳеч нарсани аямасдилар. Хамир қориш учун эринмасдан кўшниларникига чиқиб, янги соғилган сут олиб келардилар.

Мен холамни яхши кўрардим. Буни у киши ҳам сезарди. Шунинг учун бўлса керак, Дамариққа, бувимларникига, ё Шириндаги қариндошларникига борадиган бўлса, атайин бизникига келиб, мени уй ишларидан бўшашимни кутиб, олиб кетарди.

Қори почтам билан холам ҳақида ёзаётиб, бир жойда тирикчиликлари қандай ўтарди, ҳозиргача ҳайронман, билмайман, деб кетдим. Қисман бу гапим тўғри. Лекин ҳозир эсимга тушди. Холамни жуда кўп, тез-тез турли маъракаларга олиб кетишарди. Мен кўрмаганман, лекин ойимларнинг айтишларича, бувим ҳам, холам ҳам жуда яхши зикр тушишаркан. Уларнинг Қуръон ўқишларини эшитиб, ёнларида одамлар кетолмай қолишларини мен ўзим ҳам кўп кўрганман. Мен ҳам уларни эшитганимда қандайдир мут-

лақо бошқа оламга тушиб қолгандек сезардим ўзимни. Кўчалар, уйлар, боғлар у оламда мутлақо бошқача эди, бувим, холамлар тикишган палак, дорпечлар, жойнамозлардаги миноралар, гуллар, боғларни эслатарди. У олам, гулларнинг иси эса холамнинг, бувимнинг ва ўзимизнинг уйдаги гиламдек ёниб, товланиб турган гулзорларнинг исини димоғимга урарди. Тўлқинланиб, ич-ичимдан бутун вужудимни иссиқ титроқ босиб, йиғлагим келиб кетарди.

Холам яхши умр кўрдилар. Албатта, менинг назаримда. Етмиш олти ёшларида бирдан икки кун ётиб оламдан ўтдилар. Ўлимларидан икки-уч кун бурун Чилонзорга, опамларникига борган эканлар. Ўша ерда ванна қабул қилиб, бош ювбдилар. Афтидан, бош қуримасдан уйга жўнабдилар. Уйда бирдан иситмалаб, ётиб қолибдилар. Шу ётганларича турмадилар.

Холамини кундуз кунни, пешин намозга чиқарадиган бўлишди. Ўшанда Обид тоғам билан бўлган қисқа бир суҳбатни эсламасдан иложим йўқ.

Мотамга келганлар кўп эди. Ҳовли кичкина бўлгани сабабли кўпчилик кўчага, йўлнинг икки четига териб қўйилган курсиларда ўтиришар, ҳар ер-ҳар ерда тўп-тўп бўлиб суҳбат қуриб туришарди.

Обид тоғамнинг ёлғиз ўтирганини, анчайин хаёлчан эканликларини кўриб, ёнларига бордим. Албатта, гапимиз холамга бориб тақалди.

— Неччига кирган эдилар, тоға? — сўрадим ҳеч нарса ни ўйламай, ҳеч нарсадан гумон қилмай.

Тоғам жуда галати, носвой чеккан одамдек оғзининг бир томони билан жилмаярдилар бир нарса ёқмай қолса. Гапим ёқмаганини сездим.

— Эшитмадингми? — оғзини очмай сўрадилар.

— Йўқ.

— Етмиш олти, деб кўтаришармиш. Холангни етмиш олти деб кўтаришса, мен — етмиш олтига кирган укаси, нечага кирган бўламан? Ман турилганимда, холанг, ойинг бекинмачоқ ўйнаб юришарди!..

— Нега бўлмаса...

Гапим оғзимда колди.

— Нега бўларди? Қори поччангдан опам уч-тўрт ёш кичик бўлиши керак эди-да, унга текканидан кейин!

Мен ҳам беихтиёр жилмайдим. Қори поччам, холамдек аҳил эр-хотин камдан-кам бўлади. Қори поччам холамнинг асл ёшларини билганида ҳам улар тотув яшашарди. Балки, билгандир ҳам.

Бунинг ҳозир аҳамияти йўқ. Гап шундаки, холамнинг вафотидан сўнг, қори поччам жуда қийналиб кетди. Болалари, неваралари бўлишига қарамай, ёлғизлик уни эзиб юборди. Икки йилдан сўнг ҳеч қандай касал бўлмай, ётмай, холамнинг ортидан кетди.

Мен уларнинг иккаловига ҳам жуда боғлиб қолган эдим. Уларни ўзимга қариндошларимиз ичидаги энг яқин ва азиз одамлардан ҳисоблардим. Инсон ҳаммасига кўникиб кетар экан. Мана уларнинг бу дунёдан кетишганига анча бўлди. Ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Ҳаёт давом этапти. Аммо уларни ўйлаганимда, дилимда қандайдир илиқлик пайдо бўлади, ёришгандек бўлади. Улар покиза, бегараз, сахий, ширинсўз одамлар эди. Умрим бўйи шундай бўлиб хотирамда қолишади.

Уларнинг менга муносабатларини кўриб, Файзулла ака ҳам менга яхши қарарди. Уруш пайтидаги бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Бўш эдим, ёнимда озгина пулим ҳам бор эди. Шаҳар маркази — Пиёнбозорга бориб, «Искра» кинотеатрига кинога тушдим. Одам кўп эмас эди. Кинога киришдан олдин ҳамма болаларга ўхшаб, катта стаканда бир стакан писта олиб, чийдухоба камзулимнинг чўнтагига солдим. «Биз Кронштатданмиз» деган кино кетаётган экан. Писта чақиб, томоша қиляпман. Ярмига борганда, матрос кийимидаги, менга иккита келадиган одам ёнимга ўтириб, қўлларимни қисди-да, чўнтақларимни ковлай бошлади. Аввало пистадан бир ҳовуч олиб, ўз чўнтагига солди. Кичкина оқ пакким бор эди, шуни олди. Очиб, кўкрагимга қадади.

— Пулларингни яхшиликча ўзинг бер, — деди русчалаб.

Нима қилишим мумкин эди? Шимимни чўнтагида беш сўм бор эди. Шуни олиб бердим. У ишонмади. Ўзи чўнтақларимни пайпаслаб, танга пулларимни ҳам олди. Холамнинг таъсирларида, ёнимда доим яхшилаб тахланган дастрўмол бўларди. Шуни ҳам олди.

— Мен кетгунча ўтир жойингда! — деди шивирлаб, кейин залдан чиқиб кетди.

Албатта, менга жуда алам қилди. Битта ўзим кинога борганимдан пушаймон едим. Уйда Файзулла акага дуч келдим. Ҳозир сабабларини билмайман, лекин уруш йиллари у бизникида уч-тўрт кунлаб туриб кетарди.

— Ҳа, ким билан урушдинг! — сўради у кайфиятим бузуқлигини кўриб.

Бўлган воқеани айтиб бердим.

— Хафа бўлма, пичоқ топилади, — юпатди у.

Орадан икки-уч кун ўтди. Файзулла ака молларга овқат бераётган пайтим, ортимдан молхонага кириб, кўлимга ўзимнинг паккимни, тахи бузилмаган рўмолчамни, кейин битта қоғоз пакетда икки стакан писта тутқазди. Пакетнинг устида беш сўм пул ҳам турарди.

— Каердан топдингиз? — сўрадим суюниб.

— Кўявер, — деди Файзулла ака кулиб. — Шу пакки, дастрўмол сеникими?

— Ҳа, — дедим.

— Бўпти. Энди «Искра» киносида сенга ҳеч ким тегмайди.

У шундай деб, пакетдан ҳовучига озгина писта тўкиб солди-да, кусурлатиб чакиб, молхонадан чикиб кетди.

Мен ҳам Файзулла акани жуда ҳурмат қилардим. Аммо орамизда қандайдир бир тўсиқ бор эдики, бир-биримиз билан самимий, қариндошлардек яқин, очиқ муносабатда ҳеч қачон бўлолмадик. Биламан Файзулла ака кўп шунга ҳаракат қилдилар. Мен ҳам. Аммо яқинлаша олмадик.

«Ўзбекфильм» киностудиясида ишлаб юрган пайтим, бирдан у киши келиб қолди. Секретарь қиз кириб, яқин қариндошим зарур иш билан келганини айтди. Киритишини сўраб, ортидан нимадандир хавотир олиб, ўзим қабулхонага чиқдим.

Эшик очилди, рўпарамда баланд бўйли Файзулла акам овзилари тўла тилла тишларини кўрсатиб, кулиб турарди.

Юзларида кулги бўлгани сабабли кўнглим жойига тушди. Ичкарига олиб кириб, ўтқаздим.

— Келинг? Тинчликми?

Файзулла ака бирдан ўзгардилар. Юзлари жиддий ва ташвишли тус олди.

— Ресторанда ишлайдиган жиянинг қамаладиган бўлиб қолди. Ёрдам сўраб келдим, — дедилар кўзларига ёш олиб.

Гавдали бўлишига қарамай, у кишининг кўз ёши бурнининг учида турарди.

— Нима бўлди?

Ҳозир суҳбатимизнинг тафсилотига ҳожат йўқ. Ўғилларига катта айб қўйилган. Мен ресторан раҳбарлари, район ижрокўмидаги танишларим билан гаплашиб кўришни ваъда қилдим. Файзулла ака рад қилди.

— Фойдасиз. Иш терговда. Терговчи билан гаплашиш керак.

У киши терговчининг исми, фамилияси, телефони ёзилган қоғозни олдимга қўйдилар.

— Катта одамсан. Ҳамма сени танийди. Бир оғиз сўзинг.

Терговчи қанча деса бераман. Йигирма минг, ўттиз минг!.. Бодомзорда ўғлим участка солган. Шуни ҳам сотиб бераман. Терговчи билан гаплаш, жон ука.

Мен ғалати бўлиб кетдим. Умримда бирон марта ўртага пул қўйиб, бирон ишни ҳал қилмаганман, бировга пора ҳам бермаганман, пора ҳам олмаганман. Мени билмаган терговчи билан қандай гаплашаман? Менинг ҳақимда, яккаю ягона «Ўзбекфильм» киностудиясининг директори ҳақида қандай ўйлади у?

— Файзулла ака, кечиринг, мен бу ишни қилолмайман, — дедим. — Бундай қилиш қўлимдан келмайди.

Файзулла ака оғир жилмайди ва хайрлашиб чиқиб кетди. Шу сўнги учрашув шундай ҳам яқин бўлмаган муносабатимизга нуқта қўйди. Кўришмайдиган бўлиб кетдик. Қаёқдадир, олис сафарда юрганамда, оламдан ўтганини эшитдим. Ажойиб, камтар, хушмуомала хотини бор. Келинойимни, Сайдулла, Сайфуллаларни ҳурмат қиламан. Одамнинг қўлидан келадиган, виждони йўл қўйиб, ҳал қиладиган, айна чоғда бутун вужуди билан қабул қила олмайдиган ишлари бўлади. Мен ўшанда терговчи билан гаплашишдан воз кечганимни Файзулла ака уйдагиларга қандай тушунтирди, билмайман. Бунинг ҳозир аҳамияти йўқ. Жойи жаннатда бўлсин. Келинойим, Сайдулла, Сайфуллалар соғ-саломат бўлишсин, узоқ умр кўришсин.

Ойим, холам томонидан урушга кетиб, соғ-саломат қайтиб келган қариндошларимиздан бири Обид тоғам бўлади. Обид тоғамнинг бешта ўғли бор. Ҳаммаси ҳаётда ўз йўлини топиб олган, турмушлари яхши, ўзига тўқ одамлар. Мен улар ҳақида эмас, Обид тоғам ҳақида озгина билганларим, кузатганларимни сенга ёзиб қолдирмоқчиман.

Агар дунёда иккита камгап одам бўлса, биттаси шу Обид тоғам эди. У қўрғонда, бувим билан бирга турарди. Бир неча йил катта тоғам Фани ака ҳам оиласи билан шу қўрғонда турган. Кейин Вревскийдан жой қилиб, кўчиб кетган. Катта қўрғонда бувим, кичик тоғам, яъни Обид тоғам ва унинг оиласи қолишган.

Урушдан у орден билан қайтди. Ҳозир эсимда йўқ. «Қизил юлдуз»миди, ё жанговар «Қизил Байроқ»миди? Икки-уч кун, то граждандан кийимига ўтгунича орденни тақиб юрди. Граждандан кийингандан кейин бир марта ҳам у шу орденини таққанини кўрганим йўқ. Тоғам ўта камтар, юмшоқ табиатли, мўмин одам эди. Унинг биров билан уришганини, бировни болахонадор қилиб сўққанини билмайман.

Шундай одамнинг фронтдан жанговар орден билан қайтгани мени жуда қизиқтирарди. Бир куни сўрадим. Оғзининг ҳар доимгидек бир чети билан жилмайиб, айтиб берди.

— Бизнинг қисм ўрмон ичида турган эди. Хужумга ўтамузми, ё шу ердан мудофаа чегараси бошланадими, ҳеч ким билмасди. Лекин ҳар куни машқ қилардик. Найзабозликни ўргатишарди. Граната отишдан жуда кўп машғулот ўтказишарди. Шундан биз солдатлар яқин орада хужумга ўтсак керак, деб хулоса чиқариб қўйган эдик. Ўрмонга ўрганмаган одамга ўн-ўн беш кун эртадан-кечгача дарахтдан бошқа нарсани кўрмаслик қийин бўлар экан. Мен билан тўрттами-бешта қозоқ, туркман йигитлари бор эди, жуда эзилиб кетдик. Бунинг устига ўрмоннинг чивинига чидаб бўлмайди. Гимнастёркангни ҳам тешиб ўтиб чақади, қизиталоқ. Мен қашийверганимдан чақа бўлмаган жойим қолмади. Хуллас, шундоқ кунларнинг бирида немис снайперлари пайдо бўлганмиш, деган гап чиқиб қолди. Тўсатдан, уруш бошланмасидан кўкрагидан ўқ тегиб ўладиганлар кўпайиб кетди. Батальон командири икки марта бештадан-бештадан отряд тузиб, ўрмонни айланиб чиқишни, ўша аблаҳ снайперларни тутиб келишни топширди. Икки отряд икки кун деганда, тўртта одамни йўқотиб, қуп-қурук қайтиб келди. Командирнинг жаҳли чиқиб кетди. Ўзи борадиган бўлди. Яна беш кишини қўшиб олди. Мен ҳам бор эдим шулар орасида. Ярим кун юриб, ўрмоннинг немислар хужум қилиши мумкин бўлган томонига чиқдик. Ҳаммаёқ жимжит. Ҳеч ким кўринмайди. Қайтдик. Арчага ўхшаб қорайиб турган бир дарахт тагида капитаннинг бошидан шапкаси учиб кетди, шундай ёнидан ўқ «виз» этиб ўтганини эшитдим. Ҳаммамиз ётдик. Ётган жойимда бундай қарасам, беш юз-олти юз метр наридаги сершоҳ дарахтнинг устида бир одам курси қўйиб ўтирибди. Қўлида милтиқ. Немис снайпери шу эканини дарров пайқадим. Шу топ унинг ёнида яна битта калла кўринди. Улар икки киши экан. Иккаловининг қўлида дурбинли милтиқ. Капитанга қараб, қўлимни оғзимга тутиб, «жим ётинг», дегандек ишора қилдим. Тушунди. Мен бир сакраб, ўзимни йўғон дарахт панасига олдим. Немислар, афтидан, мени кўришмади. Пойлаб туриб, биттасини отиб туширдим. Шундан кейин иккинчиси ўзи қўл кўтариб, пастга тушди. Баччағарлар бир ҳафталик овқатни ғамлаб, оёқ узатиб ётадиган курси қўйиб, жойлашиб олган экан. Орденни шунда беришган. Э, укам, мен уриб туширмасам, бошқа биров уриб туширарди уларни. Муҳими, омон қайтиб келдим.

Обид тоғамнинг урушдаги ҳаётдан билганим шу. Ўзича у ҳеч нарса гапириб бермас, сўралганда, бир-икки гап билан қисқача жавоб бериб кўяқоларди. Назаримда, болалари ҳам дадаларининг урушдаги ҳаётларидан мутлақо беҳабар қолиб кетишди.

Тоғам ўз феъли, одатларига бутунлай тескари касб билан шуғуллана бошлади. Урушдан олдин нима билан шуғулланган — билмайман, аммо урушдан қайтиб, ўша давр учун хавфли касб — қассобчилик қила бошлади. Тезаковдаги, аниқроғи, тоғамнинг кўчаларидаги кўпчилик эрақлар ота касб — хуфия қассобчилик билан шуғулланишарди. Олис жойлардан, Қозоғистон томондан иккита-учтадан қорамол олиб келиб уйда боқишар, бироз семиртириб сўйиб, гўштини Тезаков бозорида, Қўйлиқда бир кило, икки килолаб сотишарди. Албатта, бу иш даромад келтирмаса, бола-чақани боқмаса, ким ўзини ўт билан ўйнашга мажбур қилади? Тоғам ҳам шу йўлни танлади. Сайрам, Туркистон, Турбот томонлардан иккитами-учтами новвос олиб келарди. Баъзан боқиб ўтирмасдан, баъзан бирон ҳафта семиртириб, сўярди. Кейин бироз совутиб, майда-майдалаб, эринмасдан бир кило, ярим кило, икки килолик бўлақларга ажратиб, эски қоғозларга ўрайдилар. Тўрва-тўрва килиб тахлаб, Зухра келинойим (хотинлари), Рауф (катта ўғиллари), яна кимларнидир бозорга жўнатади. Милиция ҳайдамасдан, тинч, омон-эсон гўшт сотилса, ҳаммани севинч қоплайди. Ош қилинади, фойдага қолган молнинг калласи, ичак-чавоғи қайнатилиб, ҳасип солиниб, қариндошлар чақирилади. Нон ёпилади. Битта-яримта қўлга тушиб қолса, мўлжалланган даромадга уйдаги бор пул қўшилиб, милициядан, прокурордан кутулиш чораси кўрилади.

Тоғам бир-икки марта камалиб ҳам чиқдилар. Тоғам камалиши билан Зухра келинойим бизникига югуриб келарди. Дадамдан тоғамни қутқариб олишни илтимос қиларди. Дадам ёрдам берардилар. Бор танишларини ишга солиб, қутқариб олардилар. Шунда доим дадам билан тоғам орасида бир хил гап бўларди:

— Обиджон, ука, бўлди энди, бошқа иш қил. Бунақада хонавайрон бўлиб кетасан. Ўзим иш топиб бераман.

— Хўп, почча, бошқа бунақа иш қилмайман, — ваъда берарди тоғам.

— Қилмайди бошқа, бола-чақасини ўйлайди, — қувватлардилар укаларини оғим.

Аммо бу гап эди. Икки-уч кун ўтиб, тоғам яна эски

касби билан шуғулланарди. Болаларининг деярли ҳаммаси тоғамнинг йўлидан кетишган.

Ҳозир шу тоғамнинг қийналганларини эслаб, илгариги тузумдан хафа бўлиб кетаман. Қассобчилик қилиб, икки-уч маҳалладаги одамларни янги гўшт билан таъминлаган одамни нега энди қувғин қилиш, уни халқ мулкига тажовуз қилган одамдек айблаш керак экан? Тўртта-бешта дўкон очиб, очик-ойдин гўштми, қази-қартами сотиб ўтирса, кимга зарари тегарди? Ҳозир шундай қилиняпти-ку? Тоғамга ўхшаганларга эрк бериб қўйилганда, ҳозир анча тузук яшардик. Улар қилган ишда тузумни бўшаштирадиган, беобрў қиладиган нима бор? Ҳеч нарса йўқ. Эсимни таниганимдан бери ўзбек йигитлари умуман, эркакларнинг фабрикада тикилган дўппидан кийганларини эслолмайман. Фабрикада машинада қинғир-қийшиқ ўзбек дўппичилигини оёқ ости қиладиган, обрўсини туширадиган дўппиларни, расми учун, миллий туси учун чет элликлар эсдалик, деб олишади. Аммо биронта ўзбек уни киймайди. Демак, етмиш йил ўзбеклар хуфя тикилган дўппи кийиб келишди. Хуфя сотилган гўшт, хуфя сотилган нон еб келишди. Ўзбек тандир нони билан савдо қилганлар бир йилда неча мартадан бозорлардан ҳайдалганларини ҳамма нонвойлар яхши билишади.

Ачиниб айтмоқчи бўлган гапим шуки, Обид тоғам уруш ветерани, бола-чақасини боқиш учун, тирикчилигини ўтказиш учун ўлимига қадар юрагини ҳовучлаб ўз севган касби билан шуғулланди. Бирон кеча уйқусида ҳаловат бўлмаган бўлса керак, деб ўйлайман уни эслаганимда. Аммо барибир ҳаёт қизиқ, одам яшагиси, кўнглини тирикчилик ташвишларидан ташқари нима биландир ёзгиси келади. Тоғам бедана, хўроз уруштирадилар. Шунга ишқибоз эдилар. Унинг битта тананинг нархига тенг хўроз, беданалари бўлган, кўп жанглarda катта-катта ютуқлар келтирган, деб эшитганман. Кейин у чекарди, чилим ҳам, папирос ҳам, носвой ҳам чекаверарди. Хотини, мен жуда яхши кўрган келинойим Зухра опам ҳам чекарди. Қизиқ, тоғамнинг болаларидан биронтаси ҳам чекишмайди. Бизнинг уйда эса ҳеч ким — на ойим, на дадам чекарди. Қондан ўтар эканми, дейман ўзимча. Тоғамнинг, келинойимнинг кетидан мен кетдим, ёшлигимдан чека бошладим. Азобини энди тортиб ётибман.

Зухра келинойим қазо қилганларидан кейин тоғам ҳам, худди Қори поччам сингари узоқ ёлғизликда яшай олмади. Тўғрироғи, умр йўлдошларисиз яшай олмади. Кўп ўтмай,

бир оёғи, бир қўли ишламайдиган бўлиб қолди. Шунда бориб кўрдим. Узоқ гаплашиб ўтирдим. Холамнинг ёшларини эслаб, кулишдик. Шундан кейин кўп ўтмай, келинонимнинг ёнларига тоғам шошилишч йўл олганини эшитдим. Тоғам, меҳнаткаш, очиқ табиатли, мард одам эди раҳматли, жойи жаннатда бўлсин. Болаларга нисбатан оталик бурчини тўла адо этиб кетди. Дамарикнинг тепасидаги кўрғон бузиладиган бўлганидан Кўкча томондан ҳамма ўғилларига жой қилиш ниятига тушди. Аммо бу осон эмас эди. Уч ўғил ҳозир билишимча ҳовли-жойли. Икки ўғил аэропорт яқинидаги, эски Дамарикдаги кўп қаватлик иморатлардан квартира олишган. Билишимча, ҳаммасининг турмуши яхши, бола-чақали, баъзилари неварачеварали бўлиб кетишган.

Тоғамни эслаганимда, албатта, касблари кўз олдимдан ўтади. Уйимизда ўтказилган маъракалар, тўй-базмлар олди-дан у киши келиб қўйми, ё тана сўйиб бериб кетарди. Мен тоғам мол сўйганда ҳеч чўчимасдим. У бирпасда жониворларни қийнамасдан сўярди. Гўшт доим тоза бўларди, битта ҳам юнг юқмасди. Усталик билан, деярли болта ишлатмасдан майдалаб берарди.

Ҳозир шуларни ёзатуриб, тоғамни эслаб, қассоблар орасида ҳам шафқатсиз одамлар, ўз касбини севмай ишлайдиганлар борлигини бир мисолда айтиб кетмоқчиман. Бу воқеанинг тоғамга мутлақо алоқаси йўқ. У киши ҳақида ёзаётганим учун, эсимга тушиб кетди.

Урушдан кейин, ҳали пул реформаси бўлмасдан, тўғрироғи, шу пул реформаси арафасида (бир кунми, икки кунми қолган эди) қисир қолган сигиримизни сотишга тўғри келди. Дадам маслаҳатга тоғамни чақирдилар. Тоғам сўйиб сотишни маслаҳат берди.

— Яхши гўшт қилади. Мол ҳали қари эмас. Жуда етилиб турибди. Тирик сотиб юборсангиз, анча ютқизасиз, — деди тоғам сигирнинг у ёқ-бу ёғини ушлаб кўриб. — Камида уч юз эллик кило гўшт қилади. Ўзим сўйиб бераман.

Дадам тоғамнинг маслаҳатини қабул қилдилар, аммо тоғамни овора қилмай, Миробод бозорига яқин бир жойдаги кушхонага олиб бордилар. Мол ҳайдашиб бордим.

Қисир қолган, сути камайиб кетаётган сигирни, албатта, алмаштириш керак эди. Аммо бу сигирни уйда ҳаммамиз яхши кўрардик. У катта эди, ранги филнинг рангидек кулранг бўлиб, ўзи ҳам семизлиги, катталигидан филга ўхшарди. Филга ўхшашлигининг яна бир томони — шохлари йўқ, синиб кетган эди. Тумшувини кўтарса, ўзи бўларди-қўярди.

Кушхонага олиб кетаётган кунимиз, сездими, ҳеч уйдан чиққиси келмади. Уч-тўрт киши ҳайдашиб-сургаб, кўчага олиб чиқдик. Анчагача уйдагилар ортимиздан қараб қолишди, сингилларим йиғлашди.

Кушхонага етганимизда сигир яна юрмай қийнашга тушди, жойида туриб қолди. Хашак тутиб, бўйнидан силаб, кушхона ичига зўрға олиб кирдик.

Дадам сигирни цемент пол устига чиқариб, худди шундай цементдан қилинган ариқ ёнидаги темир қозикқа боғлаб, ҳовлига тушдилар. Шу тоб «гум!» этиб ерни ларзага солган овоз эшитилди. Сигиримиз маъраб юборди.

Дадам кушхона ичига отилдилар. Кетларидан мен ҳам югурдим. Сигиримиз бўйнидаги арқонини узиб, кушхона ичида гандираклаб юрар, кичкина, қип-қизил юзини сепкил босган сариқ мўйловли қассоб катта болға билан унинг бошини пойлар ва пешанасига урмоқчи бўларди.

— Нима қиялсан?! — қичкириб юбордилар дадам.

— Бунинг бошига уриб йикитмаса, йиқилмайди.

Қассоб шундай деб, сигир у томон бошини бурганда, шоша-пиша пешанасига болға билан туширди. Сигир маъраб, яна гандираклаб кетди, аммо йиқилмади.

— Аҳмоқ! Сўйишни билмасанг нима қиласан, жониворни қийнаб?!

Дадам қассобнинг қўлидан болғани тортиб олиб, улоқтирдилар. Иккала қўллари билан сигирнинг олдинги оёқларини кучокладилар-да, деворга суяб йикитдилар ва дарҳол оёқларини боғладилар.

— Бўйнига сол пичоқни энди!

Мен қочиб кетдим. Билмайман, ўшанда тоғамга сўйдирмаганларига дадам ҳам минг-минг пушаймон едилар.

Бир ҳафтагача уйимизда шу филга ўхшаш кўк сигиримизнинг гапи бўлди. Ўша кунлари гўштли овқат еёлмадик. Унинг гўштига бўлса, ҳеч ким тегмади. Ҳаммасини, калла-пачаларигача сотиб юбордик.

Ўрнига дадам битта ола сигир олиб келдилар. Бу сигир жуда кўчага ўрганган, бойлоққа тоқати йўқ чиқди. Эрталаб маъраб солиб олишни талаб қилади, кейин апил-тапил емини еб, кўчага судрайди. Бир-икки кун кўчада ўтлатиб, ўзини қўйиб юборадиган бўлдик. Соғин пайти келганда ўзи кириб келади, кейин яна чиқиб кетади.

Сапернаядаги ҳовлимизда уйимиз бузилгунча кўп сигирларни боқдим. Кўп сигирларни алмаштирдик. Аммо ҳеч ўша, филга ўхшаган шохсиз, кўк сигир кўз олдимдан кетмайди.

Кушхонадаги қассобни ўшанда жуда ёмон кўриб қолдим. Ҳамма катталарга салом беришга ўрганган одам, унга ҳеч салом бермасдим, тўй, маъракаларда учрашиб қолсак, кўлини узатса, ўзимни кўрмаганга солиб кетардим. Дадам ҳам уни хушламай қўйдилар. Кўк сигирдан кейин бирон марта ҳам шу кушхонага қадам босганлари йўқ. Қассоб дадамнинг хафа бўлганини сезиб, у кишидан ўзини четроқ олиб юрадиган бўлиб кетди.

Обид тоғам ҳақида гапирганимда, катта — Фани тоғам ҳақида ҳам икки оғиз гапириб ўтиш фарз. Фани тоғам урушга бордим, ё ички ҳарбий ишларда хизмат қилдим, аниқ билмайман. Ҳар ҳолда уруш йиллари бир неча йил кўринмади.

У киши ўз феъли, одатлари билан Обид тоғамнинг тескариси эди. Сержаҳл, сал нарсага пов этиб ёниб кетарди. Айтишларича, ёшлигида жуда шўх бўлган. Қўрғондагилар у катта йигит бўлиб, бола-чақа қилганда ҳам қўйми, товукми, унга сўйдиришдан чўчишар экан. Бир марта катта бузокни оёқларини боғламай сўйиб юборибди. Қалласи олинган бузокни қўрғонда жони чиққунча бир-икки шаталоқ отиб, аёлларнинг юрагини ёриб юборган экан. Шундан бери унга мол сўйдиришмас экан. Аммо у ҳам кичик тоғам сингари қассоблик қиларди. Эллигинчи йиллар охирларида Олмазорнинг ортидан — Вревский деган жойдан ҳовли қилиб, бола-чақаси билан кўчиб кетди.

Фани тоғамнинг уч қиз, бир ўғли бор эди. Энг катта қизлари Муаззам, ўртанчаси Муқаддам, кенжаси Қундуз. Ўғилларининг исми Мажид. Муқаддам опа тоғамнинг болалари ичида анча кўзга яқин, баланд бўйли, оппоқ қиз эди. Опаси Муаззам отасининг нусхаси десам бўларди. Пакана, тўладан келган, кенг елкали, бақувват, оёқлари йўғон. Худди тоғамдек у ҳам баланд овоз билан гаплашарди. Ҳеч тинч, хотиржам бировнинг гапини эшитмас, албатта, гапга аралашиб, иложи борича ўзиникини маъқуллашга интиларди. Бундан кўриниб турибдики, анчагина ўжар эди.

Кўпчилик болалар уни яхши кўришарди. Шу жумладан, мен ҳам. Бўш қолди, ўзидан кичик болаларни йиғиб турли ўйин ўйлаб топар, ё катта ариққа олиб бориб, сузишни ўргатарди. Ҳамма уни адашиб қиз туғилиб қолган, аслида у ўғил бола, дейишарди. Чиндан ҳам шундай эди. У эркаклар билан баббаробар ишлар, улар қилган ҳамма ишни қилар, кейин жаҳлини чиқаришса, ё бирон иш нотўғри қилинган бўлса, эркаклардек болаҳонадор қилиб сўқинарди ҳам.

Муаззам опани, Умида, сен билишинг керак. Бизникига у кўп келарди. Ҳар келганида бир хурмача қатик, иккитами, тўрттами баркашдек, ўзи ёпган жайдари нон кўтариб келарди. Айвонда бир-икки соат ўтириб, ҳамма қариндошуруғларнинг гийбатини қилиб (албатта дилини оғритмай), бозор-ўчар қилгани кетарди. Шаҳарда иши бўлмаса бизникида қолиб, кечки салқин билан уйига жўнарди.

Муаззам опанг бир гал келганида, кўлидаги ҳар доим олиб келадиган тугун билан хурмачани стол устига қўймасидан менга мурожаат қилди:

— Ўлмас, укам, жиянларингдан биттаси санинг йўлингдан борадиганга ўхшайди. Келганда бир гаплашгин!..

Хўп, дедим. Жияним келди. Бизникида тура бошлади. Адабиётга қизиқар экан, мендан, опангдан ҳамма ёзувчиларни бир-бир суриштириб чиқди. Гап-сўзларидан, билимидан уни адабиётга киролмаслиги маълум бўлди. Опанг, мен ҳаракат қилиб, Маданият институтига олиб кириб қўйдик.

Институтга кирганидан кейин ҳам бир неча ой бизникида турди. Ишдан келишим билан ёнимга ўтириб, китобларимнинг тарихини сўрайди. Кўпроқ севги ҳақида ёзилган ҳикоялар, қиссаларимнинг ўз бошимдан ўтказган-ўтказмаганим билан қизиқади. Севган йигит билан ўзга юртларга қочиб кетган қизлар (албатта китоблардаги), «Княгина Мэри», «Анна Каренина», «Меҳробдан чаён»лар воқеалари билан қизиқади.

Мен аввал унинг деярли бир хил, бир-бирига яқин саволларига аҳамият бермадим. Опанг ҳам. Бизникидан кетиб, ётоқхонага жойлашганидан кейин нима бўлганини билдик. Бир йигитни яхши кўриб қолиб, у билан унинг юрти, Тожикистонга қочиб кетибди. Феъли билан у ҳам онасига ўхшарди. Лекин мен унинг бундай ишга қодирлигига ишонмасдим.

Икки-уч йил ўтганидан сўнг қайтиб келди. Албатта, эри билан, боласи билан. Муаззам опанг уни кечириб, яхшигина тўй қилиб берди. Маҳаллани, қариндош-уруғларни чақирди.

Эсингда бўлса мен «Менинг ўвил бола жияним» деган ҳикоя ёзганман. Ана шу ҳикоядаги Ўвилоининг феъл-атворини қисман Муаззам опанг, қисман унинг қизидан олганман.

Муаззам опа ўшанда қизи топилгунча, аниқроғи, у хат ёзиб қаердалигини, нима қилиб қўйганини хабар қилгунча кўчага чиқолмай қолди. Кўчага чиқса ҳам, шаҳарга тушса

хам заруратдан, яқин одамлариникигагина бориб-келиб турди, холос. Овози ҳам пасайиб кетди, аввалги қулоқни тешиб юборадиган шанғиллаган овозидан асар ҳам қолмади. Бечора бошига шундай «уятли» кун тушишини, тўй-ҳашамларда бировга сўз бермай катта оғизлик қилган одам бирдан ҳаммадан кўзини олиб қочадиган одамга айланиб қолишини хаёлига ҳам келтирмаган экан. Шунинг учун бўлса керак, бизниқига келиб, бир оз бўлса ҳам дилини ёзиб кетадиган одат чиқарди. Чунки опанг ҳам, мен ҳам қизини урушмадик. Бундай воқеалар кўп бўлишини, баъзи халқларда қиз ўғирлаш одати борлигини айтиб, тинчитдик. Кейин бир кун, албатта, топилишига ишонч билдирдик. Чунки шўх қизнинг бизниқида суриштирган гапларини мулоҳаза қилиб, эслаб, унинг, албатта, муҳаббат кўчасидан топилишига қатъий умид боғлаган эдик.

— Шундоғ дейсан-у, Ўлмас, ўзбекларни биласан-ку, уларда аввало бунақа одат йўқ. Шу ўғирлашни мен ҳам эшитганман. Ўғирлайдиган ўғрилар ота-онанинг розилиги билан ўғирлайди. Беному нишон кетмайди.

— Поччам нима деяптилар? — сўрадим жўрттага уни чалғитиш учун.

Чунки Муаззам опанинг эри ҳамма оила ташвиши, муносабатларини ўзидан соқит қилиб, унга ташлаган, эрта-лаб ишга кетиб, қоронғида қайтишдан бошқа нарса билан шуғуланмас эди. Муаззам опанинг гапига қараганда, қизи билан нима бўлганини анчагача у ҳатто билмаган.

— Поччанг нима дерди? Қизинг иккита. Биттаси ўзи уйдан кетиб қолибди. Иккинчисини ўзинг иззат-икром билан узат. Шу билан кўнглинг жойига тушади. Айт-айт, омон бўлсин. Хуноб бўлма. — Мана поччангнинг гапи.

Поччамдан шундай ақлли гап чиқишини кутмаган эдим. Ундан умуман, бир оғиз гап эшитмаган эдим. Муаззам опамга уйланганидан бери. Ҳамма гапни ўзи учун ҳам, эри учун ҳам Муаззам опа гапирарди.

Қизи топилиб, она-бола, қариндош-уруғлар яна апоқ-чапоқ бўлиб кетишганидан кейин Муаззам опа асл ҳолига қайтди. Келганларида ҳали ҳовлига кирмасдан, кўчадан яна овози эшитиладиган бўлиб қолди. Оғзидан энди қизи, тожик кўёви, невараларининг «ғийбати» тушмасди.

Мен унинг кўзларида бахт учкунларини кўриб, қувонардим. Аммо қувончимиз узокқа чўзилмади. Муаззам опа тўсатдан, касал бўлмай вафот этиб кетди.

Уйда бир кичкина сурат бор. Ойим билан менинг суратим. Куз бўлса керак, Мен пальтодаман. Ойим макен-тошдалар. Бошларига рўмол ўраб олганлар. Бир сиқим қора сочлари рўмол тагидан пешаналари устида чиқиб турибди. Сураткаш иккаламизни фотоаппаратга қараб туришимизни талаб қилган бўлса керак, мен кўзларимни катта очиб, тикилиб турибман. Ойимларнинг ҳам нигоҳлари шу томонда. Лекин менга қарамаётган бўлсалар ҳам меҳр тўла кўзлари, бутун вужудлари, диллари менда экани сезилиб турибди.

Одам қариганида, болали, неварали бўлганида ҳам ота-она меҳрига зор бўлар экан. Қани энди ҳозир ойим тирик бўлсалар, юртимдан олис бир жойда Худодан шифо тилаб шифтга қараб ётган пайтимда ёнимга келсалар, ғадир-будир, аммо иссиқ қўлларини пешанамга қўйиб, мени юпатсалар. Қани энди уларнинг тиник, ширали овозларини эшитсам? Албатта, улар мени юпатадиган, кўнглимни кўтарадиган гаплар топардилар. Йўқ, менга ҳозир уларнинг гаплари ҳам керак эмас, ўзларини кўрсам кифоя эди. Ким билади, балки мен ҳозир уларни эслаб, ўзимнинг манфаатимни ўйлаб шундай деяётгандирман? Балки, менинг ҳозирги аҳволимни кўрмаганлари маъқулдир. Кўрсалар эзилиб кетармидилар? Аммо биламан, оғиримни енгил қилиш учун ўзларини ўтга, сувга уриб, Худодан менга шифо тилардилар.

Дадамлар-чи? У киши ҳам шундай. Сира эсимдан чиқмайди. Учинчими, тўртинчи синфда ўқийман. Қишда бирдан жағ тишим оғриб қолди. Кечаси билан ухламай, думалаб чиқдим. Аҳволимни кўриб, ойим ҳам, дадам ҳам ухлагани йўқ. Номакоб қилиб, ғарғара қилдириб кўришди. Марганцовка билан ҳам чайдиришди. Иссиқ гувалага юзимни қўйиб ётқизишди. Қани энди оғриқ босилса?! Эрталабга бориб, яна зўрайиб кетди. Дод, деб йиғлаб юбордим. Дадамнинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. Извош қўшишни кутмай, тезда мени кийинтириб трамвайда Эски Жўвага олиб бордилар. Шу ерда бир таниш тиш дўхтири бор экан. Доктор кўриб, бирпасда оғриқ тишни суғуриб олди. Ҳатто сезмай ҳам қолдим. Анча йиринг чиқди. Кейин бирдан оғриқ қолди. Дадам мени кучоқлаб, бағриларига босдилар.

У киши ҳозир менинг аҳволимни кўрсалар, эс-ҳушларини йўқотиб қўйишларига аминман. Йўқ, яхшиси улар ҳозирги ҳолатимни кўрмаганлари маъқул. Балки, кўриб туриш-

гандир? Балки, Яратганнинг ўзидан менга шифо тилашаёт-гандир? Уларнинг илтижолари билан, қизим, сенинг, опанг-нинг илтижолари билан Худо менга шифо бераётгандир? Ажаб эмас шундай бўлса!

Дада, ойи! Жойларингиз жаннатда бўлсин. Ҳар куни Худодан мен шуни сўрайман. Қандай фарзанд эдим сизларга, фарзандлик бурчимни қандай адо этдим? Буни сизлар, ўзингиз биласизлар. Худо билади. Аммо мен сизлардек отам, онам бўлганидан фахрланаман.

Умида, қизим, сен бувангни билмайсан. Лекин оз бўлса ҳам бувингни кўргансан. Унутма уларни. Улар яхши одамлар эди. Ҳалол меҳнат билан яшашиди, бировнинг ҳақиға хиёнат қилишгани йўқ, қўлларидан келганича одамларга яхшилик қилишди. Бизни, яъни мен — дадангни, амакинг, аммаларингни ўқитишди, покиза, ҳалол яшашга ўргатишди.

Ойимларни ҳам худди холам сингари маҳалла-кўйдагилар, олис-якин қариндош-уруғлар «отин» дейишарди. Эски ўзбек алифбосини, лотин алифбосини яхши билардилар. Шу ҳарфлар билан терилган китобларни шариллатиб ўқиб ташлардилар. Яхши овозлари бор эди. Турли байрам, маърака-мовлутларда кўпинча ойимга Қуръон ўқитишарди. Холамга ўхшаб ойим ҳам зикр тушардилар. Мотам маросимларида эркаклар кетганидан сўнг, айтиб йиғлаш лозим бўлса, доим ойим бошлаб берардилар.

Ойимларнинг аллаларини ҳам мен мароқ билан эшитардим. Бир ашулалари сира эсимдан чиқмайди. Мен уни кейинчалик, катта бўлганимда, тикламоқчи бўлдим, аммо ҳеч кимдан суриштириб билолмадим. Мана ўша ашуланинг бир банди:

*Оқди-я, оқди, Омилахон оқди,
Ҳасан-Хусанлар билан сойларда оқди.
Оқди-я, оқди, Омилахон оқди,
Чилвир-чилвир сочлари балчиқда қалқди.*

Китоб ўқиб ўтириб, ёки кўрпа қавиб ўтириб, баъзан шу ғамгин, алам, дардга тўла ашулани айтардилар. Энди биламан, бундай ашула бўлган эмас, бу халқнинг оғзидаги терма эди. Ким билади, балки ойимнинг ўзлари уни тўқигандирлар? Оҳанги ҳам дилни эзадиган, биронта бошқа ашула оҳангига ўхшамасди. Минг афсус, овоздан қолганман, бўлма-са айтиб берардим. Қулоғим остида янграб турибди, аммо айтолмайман.

Мен ойимни саводсизликни тугатиш курсига қатнай бошлаган пайтларидан бошлаб эслайман. Ушанда демак, уч-тўрт ёшли бола эдим. Курс кўчамизнинг охиридаги клубда жойлашган эди. Ойим мени ҳам олиб борардилар. У ерда беш-ўнта қизга эски ўзбек тилидан ўргатардилар, ўзлари эса бошқа курсга кириб, лотин алифбосини ўрганардилар. Шу клубдан бир муюлиш нарида Миробод бозорининг дарвозасидан бериоқда Абдулла Авлонийлар уйи жойлашган эди. Мен кўп вақт ойим билан, баъзан дадам билан шу уйга келиб турардик. Ойимларнинг айтишларича, Абдулла Авлоний уларга шахматни ўргатган, ёзув-ўқувларидан ҳам хабардор бўлиб турган. Аммо мен Абдулла Авлонийни кўрмаганман. Дадам томонидан бу буюк маърифатчи олим, шоирнинг қандайдир қариндошлиги бор, дейишади. Лекин гап бунда эмас. Абдулла Авлоний бутун ўзбек халқининг қариндоши, фахри ва нутилмас фарзандидир.

1988—1989 йиллар Кенжа Авлоний, Бегали Қосимов ва мен Миробод маҳалласида Абдулла Авлонийдан ёдгорлик сифатида уйини бир музейга айлантириш фикри билан юқори идораларга мурожаат қилдик. Аммо уйни сақлаб қолиш имкониятни бўлмади. Йўл тушиши керак экан. Шунда мен бошқа таклиф, анчайин маъкул бўладиган таклиф киритдим. Абдулла Авлонийнинг бутун мирободликлар ўқиган қирқинчи мактабни очишда хизматлари катта бўлган. Шу муносабат билан мактабнинг янги тушаётган биносида Абдулла Авлоний музейини ташкил этиш ва шаҳар кўчаларидан бирига унинг номини бериш таклифини Тошкент шаҳар ижроия комитетига киритдим. Шаҳар раҳбарлари бу таклифни қабул қилишди. Назаримда, ҳозир шундай қилин-япти, соғ бўлсам, Тошкентга қайтганимда суриштираман, мактабни бориб кўраман.

Абдулла Авлонийникида ўз даврининг йирик сиёсий ва маданият арбоблари тез-тез йиғилиб туришган. Бегали Қосимов — адолатли, ақлли олим — ўз китобида бу масалаларни, Авлоний ижодини кенг ва яхши ёритган. Мен фақат бизнинг оилга алоқадор бир кичкина воқеани айтиб ўтмоқчиман.

Абдулла Авлонийникида улуғ одамларнинг йиғилиб туришлари қариндош-уруғ, таниш-билишларга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмаган. Масалан, дадам адабиётдан четда бўлишларига қарамай, адабиёт, санъатга меҳр қўйганлар, санъаткорлар, ёзувчилар билан яқин муносабатда бўлган-

лар. Юнус Ражабий, Ортиқхўжа Имомхўжаев, Фафур Ғулом, Карим Мўминов ва бошқа бир қанча адиб, санъаткорлар бизникида тез-тез бўлиб туришарди. Мендаги адабиётга ҳавасни сезиб, дадам бир куни Ҳамза Ҳакимзода билан ҳам таниш бўлганларини гапириб берганлар.

Абдулла Авлониёниқда Ҳамза «Бой ила хизматчи» пьесасини кўйиш ҳақида гапириб турганида, дадам кириб қоладилар. Шунда Ҳамза уларни кўриб:

— Ана, Солиҳбой! — деб юборибди.

Гап нима ҳақда кетаётганини тушунтиришгандан сўнг, дадам қатъий бош тортадилар. Лекин кийинтириб кўришади. Кийинтиришади-ю, шу заҳоти айнишади. Солиҳбой юмшоқ чехрасидан нур ёғилиб турган бой бўлиб қолади.

Анвар акам фожиали ҳалок бўлгунга қадар оиламиз жуда бахтли эди. Дадам соғ-саломат эдилар, ишлари яхши эди. Акам медицина институтига кирадиган, мен мактабга борадиган бўлиб турган эдик. Бирдан кутилмаган даҳшатли воқеалар бошланиб кетди. Энди аниқ тасаввур қиляпман, жуда катта ташвишлар ойимнинг бошларига тушди. Сенга, қизим, ойимнинг бир кунлик иш тартибларини айтиб берсам, кўп нарса равшан бўлади. Ғираширада туриб сигирларни соғардилар. Сузиб, бидонларга солиб, сотгани олиб кетардилар. Қайтишда Миробод ёки Туркман бозорига кирардилар, нонуштага нон, озгина ширинлик — холвами, шинними олиб келардилар. Дадамни ишга жўнатиб, қолган сутларни пиширардилар ва қатиқ солардилар. Агар уйда сариёғ тугаган бўлса, кувада сариёғ қилардилар. Шу билан тушликка етиларди. Бизни мактабга жўнатиб, молларга овқат берардилар. Шундан кейин кир ювишга ё ямоқ ишларига ўтирардилар. Ҳовлида талайгина экин, гул бор эди. Биз ўқишдалик пайтимиз уларни сугориш, тағларини юмшатиш, беғона ўтлардан тозалаш ҳам у кишининг бўйнида эди. Улардан кутулиб, кечқурунги овқатга уннардилар.

Урушгача уйда кўп вақт икки маҳал қозон қайнарди. Уруш бошланиб, ҳамма қатори бизнинг уйда ҳам кийинчиликлар бошланди. Аммо ойим йўлини топиб, албатта, кечқурун бирорта овқат қилардилар. Баъзида эрталаблари дадам ишга кетаётганларида сўрардилар:

— Кечқурунга нима овқат қилиб кўяй?

Бу саволни эшитиб, биз болалар, бошимиз осмонга етарди. Чунки дадам, албатта, бизнинг истагимизни сўрардилар. Бизнинг истагимиз нималигини иккаловлари ҳам яхши

билишарди. Гап шундаки, ойим шу савол билан дадамнинг кўнгилларини кўтариб, яхши кайфият билан ишга жўнашларини истардилар.

— Болалар нима дейди? — сўрардилар дадам.

— Ош! — қичқирардик биз.

— Бўпти, болалар нима деса шу!

Дадам ўзлари дарвозани очиб, извошни кўчага олиб чиқардилар. Извошга ўтирганларидан кейин ойим ё биз дарвозани беркитиб олардик.

Ош бўладиган кунни ойимни кўп нарсага кўндириш мумкин эди. Музқаймоққа пул сўрасак бўларди. Кинога ҳам ҳар эҳтимолга қарши пул олиб кўярдик. Чунки ош бўладиган кунни дадам ё гўшт олиб келган бўлардилар, ё мижозлардан битта-яримтаси қарзини узган бўларди. Ойимнинг ошларини гапириб ўтирмайман. Ёздим, биласан. Бир оғиз гап билан айтганда, жаннати ош қилардилар ойим. Ана шундай яхши кунларда уйимизда ўйин-кулги бўлиб турарди. Холам дуторни яхши чертардилар. Айниқса, ўйин куйларини. Ойим эса чертмакка уста эдилар. Термалар ҳам айтар эдилар. Опам, Раҳима опа, бошқа аёллар, қизлар ўйнашарди. Ойим дутор чалиб, терма айтаётганларида жуда чиройли бўлиб кетардилар. Албатта, менинг назаримда. Асли холам, бувим улардан чиройли, қадди-қомати тик, келишган аёллар эди.

Ойимни эслаганимда кўпинча, қишки бир манзара кўз олдимдан ўтади. Икки бочка ортилган эшак арава музлаган трамвай йўлидан тепага қараб зўрға кетяпти. Унинг орқасидан калта пахтали тўн кийган аёл итариб боряпти. Агар у елкаларини, қўлларини аравадан олса, эшак таққа тўхтайдими ё тийганиб йиқилади.

Аравани бор кучини йиғиб итариб бораётган аёл — ойим. Мен арава шотисига ёпишиб олганман, шу ҳаракатим билан гўё эшакни яхмалак йўлда, ё ундан ҳам баттар сирпанчиқ трамвай изида тойиб кетишдан асрайман...

Шу манзара кўз олдимдан кўп ўтади. Уруш йилларидаги қийинчиликлар, урушдан кейинги оиламизнинг тортган азоблари биринчи галда ойимларнинг елкаларига тушганлигини дадамдан бошлаб ҳаммамиз билардик. Афтидан шунинг таъсирида юқоридаги манзарани кўрардим. Арава итарган, кетмон кўтарган аёлни кўрсам юрагим эзилиб кетади. Ўша болалик пайтларимдан бери шундай. Ўша пайтлардан бери эркаклар меҳнатини қилиб, номдор бўлган аёлларимизга ачинаман. Мен оғир жисмоний меҳнатни назарда

тутаяпман. Қанча қаҳрамон аёл ажалидан бурун ўлиб кетди, қанчаси умр бўйи ногирон бўлиб қолди!

Худога минг шукрки, ойим яхши умр кўрдилар. Саксон икки ёшларида оламдан ўтдилар.

Уруш қийинчиликларига қутилмаганда дадамнинг касалга чалинишлари қўшилиб кетди. Тахминан, қирқ етти, қирқ саккизинчи йиллардан бошлаб, юрак оғриқлари сезиларли оғирлашди, бунинг устига қон босимлари кўтариладиган бўлиб қолди. Ишлари қийинлашди. Икки-уч йил узлуксиз даволанганларидан сўнг, натижа кўнгилдагидек бўлмай, инвалидликка чиқдилар. Аммо ишга ўрганган одам уйда ўтиролмадилар. Оз-оз бўлса ҳам шаҳар савдо идораларида енгил-енгил ишлаб турдилар. Аммо босим ишлаш ҳақида энди ўйлаш мумкин эмас эди. Шунда ойим янги иш топдилар. Албатта, ўзларига. Нон ёпиб сотадиган бўлдилар. Аввал беш кило, кейин ўн кило ун қориб, нон ёпа бошладилар.

Сигирлар соғилгунча хамир қориб, оширгани кўярдилар. Сут сотиб келиб, нон ясайдилар. Шу пайт ичида тандир қизиб туради. Уч-тўрт тандир нон ёпилгандан сўнг, нонушта қиламиз. Ҳаммамизнинг олдимизга янги ёпилган нондан синдириб кўядилар. Янги ёпилган ноннинг мазаси, айниқса, ойимлар ёпган ноннинг мазаси бошқача бўлади. Ҳеч тузида адашмайдилар. Баъзида хамир ошмай қолиб, нон гуллайди. Ўшанда қаттиқ ранжийдилар.

Нонуштадан сўнг яна уч-тўрт тандир нон ёпиб, сумкаларга жойлайдилар. Мен бозорга кўтаришиб бораман. Икки сумка нонни ойим оладилар, икки сумкани мен. Нонвойчилик қиладиганлар маҳалламизда кўпайиб қолган эди ўшанда. Шундай бўлса ҳам пешингача ҳамма нонни сотиб бўламиз. кейин бозор қиламиз. Бозорни тез қиламиз. Чунки мен, синглим Мовжуда мактабга боришимиз керак. Жуда шошиб қолсак, портфелимизга биттадан нон солиб, чой ичмай кетаверамиз. Вақт бўлса ойимлар билан бирга чой ичамиз. Баъзан вақтли қайтсак, ойим нон қовурдоқ қилиб берардилар. Бу ғалати овқат. Мен яхши кўраман. Уни қилиш тез ва осон. Тухум, ёғ, пиёз ва нон бўлса бас, жуда ейишли овқат бўлади. Баъзида, агар бўлса, жизза ҳам солардилар. Бу овқатни фақат дадам еёлмайдилар. Оғирлик қилади, қон босимлари кўтарилиб кетади.

Ярим йилчадан сўнг, нонни асосан мен сотадиган бўлдим. Албатта, ҳар куни эмас. Дарсим кам, бўш пайтларимда. Аммо менинг нон сотишим оиламизга қимматга тушди. Миробод бозорида Жўрабой ака деган милиционер бўларди. У

фақат бозорда ишларди. Ўзи шу маҳаллада, хато қилмасам, бозорнинг орқасидаги кўчада яшарди. Бир куни нон бозорига нон олиб келиб, сумкани очаётган эдим, кимдир тирсагимдан маҳкам ушлади. Ялт этиб қарадим. Жўравой мелиса. Лекин нега мени ушлаганига аввал тушунмадим. Бундай қарасам, нон сотиб турган хотинлар орасида таниш ўғил-қиз болалардан ҳеч ким йўқ. Фақат мен. «Болаларни ҳайдашаётганга ўхшайди, ҳозир уришиб, қўйиб юборди», — деб ўйладим, қаттиқ хафа ҳам бўлганим йўқ, қўрққаним ҳам йўқ.

— Сан Раҳимбек оксоқолнинг ўғлисан-а? — сўради у.

— Ҳа.

— Юр баққа.

У мени бозор ичидаги милиция бўлимига бошлаб кетди. Нон тўла сумкани ўзи кўтариб олди. Йигирмата нон олиб чиққан эдим.

— Даданг ақлли одам, — деди бўлимга кирганимизда сумкани стол устига қўйиб. — Болаларга олиб-сотарлик, чайқовчилик қилиш ман этилганини биллади. Кейин эшитишимча, яхши ўқир экансан. Ўқи. Сени иккинчи бозорда кўрмай, бор.

Мен нима қилишимни билмай, турган жойимда қотиб қолган эдим.

— Ол.

Сумкани олиб чиқиб кетдим. Абдулла Авлоний уйидан сал ўтганда иккинчи Саперная кўчаси бошланади. Кўчанинг бурчагида эшигининг устида катта зонти туртиб чиққан ўрисча уй бор эди. Кўпинча бозордан чарчаб келаётиб, ойим билан шу зонт тагида дам олардик. Олган нарсаларимиз, қилган даромадимиз, қанча пулимиз қолганини она-бола ҳисоблаб чиқардик.

Сумка тўла синдирилган нонни ёнимга қўйиб, шу жойга ўтирдим. Бирдан хўрлигим келиб кетди. Жўравой мелиса фақат мени эмас, дадамни ҳам нонни синдириб беҳурмат қилган, бетоблигини билатуриб дилини оғритган эди. Ўз-ўзидан кўзларим ёшланиб кетди. Бақриб юбормаслик учун икки қўлим билан оғзимни юмиб, бошимни тиззаларим орасига олдим. Аммо бутун вужудим титрарди. Йигирмата нон икки юз сўм пул эди. Бу ўша пайтда бир кило гўшт, уч кило оқ ун эди...

Анча ўтирдим зонт тагида. Қани энди ҳозир дадам соғайиб кетсалар-у, яна ишлай бошласалар?! Ойим кунда тиркичилик деб, ўзларини ўтга, сувга урмасдилар. Мен ҳам нон сотмасдим. Одам туғилгандан кейин яшаши керак. Яшаш

учун соғ бўлиш керак. Соғ одам меҳнат қилолади. Ким ўйлаб топган касалликни? Нега одамлар, яшагани келган одамлар касал бўлиб, қийналишлари керак? Худо, дадамга раҳм қил, шифо бер! — шундай деб ичимда Худога ёлвордим. Бироз енгиллашгандек бўлиб, уйга йўл олдим. Бўлган воқеани дадамдан яширишнинг сира иложи йўқ эди. Айтиб бердим.

— Хафа бўлманг, ўғлим, — дедилар дадам. Улар доим мени сизлаб гапирардилар. — Ойингиз Жўра мелиса билан ўзи гаплашиб қўяди.

Ойим ҳам мени юпатдилар.

— Ўзимиз еймиз. Манга уйда ёрдам берарсан. Нонни ўзим сотаман.

Шу-шу мен нон сотмайдиган бўлдим. Битта мен эмас, кўпчилик болалар бозорга чиқмайдиган бўлишди.

Албатта, бу ҳаётнинг аста-секин тузалиб бораётганидан, уруш тугаб, одамлар қийналиб бўлса ҳам ўзларига келаётганларидан нишона эди. Аммо бизнинг уйда аҳвол аввалгича қолди, ўзгармади. Оила бошлиғи, эркак киши, айниқса, дадамдек полвон одамнинг уйдан чиқолмай қолиши ҳаммамизнинг руҳимизга таъсир қилмай қолмади. Ҳаммамиз ўқишдан қайтишимиз билан:

— Дадам қалайлар? — деб бир-биримиздан сўрардик.

Агар уларни ҳовлида у-бу қилиб юрганларини кўрсак, ё Ғофуржон ака билан чойхонага кетганларини эшитсак, бошимиз осмонга етарди. Ўшанда ҳаммамиз дадамнинг тузалиб кетишларига ишонардик. Шундан бўлса керак, дадамларнинг касалларига чалинган биронта одам нимадандир соғайиб кетганини эшитсак, суриштирар, шу одамни топиб нимадан соғайиб кетганини билишга интилардик. Дадамнинг ошна-оғайнилари ҳам кўп маслаҳатлар беришди, доридармонлар топиб келишарди.

Кимдир Сағбонда бир уйғур табиб пайдо бўлганини, у қон босими бор касалларни ҳам кўришини айтиб қолди. Дадам ойим биланми, ҳозир эсимда йўқ, катталардан ким биландир шу табибга бориб, учрадилар. Табиб у кишининг кўнглини кўтарибди. Тузсиз лочира, каптар гўшти билан пиёз, лавлаги, сабзи, картошка солинган тузсиз шўрва ичишларини буюрибди. Албатта, уйдагилар дарров табибнинг айтганини қилишга киришишди. Эрталабдан битта кичкина қозонда сабзи, картошка, лавлаги, шолғом паст оловда қайнай бошлайди. Кун ора бир тандир-бир тандир тузсиз лочира ёпилади. Каптархона ясаб,

каптар боқадиган бўлди. Каптарни асосан Акмал аканг — укам боқарди. Хафсала билан у бу ишга киришиб кетди. Каптар боқишни, каптарларни у шу даражада яхши кўриб қолдики, биттаси тутиб сўйиладиган бўлса, кўзлари ёшга тўлиб йиғлайдиган бўлиб қолди. Аммо нима учун каптар боқишга рухсат берилгани, дадамизга даво эканлиги эсига тушгандан кейин ўзи индамай тутиб менгами, поччамга беради, биз сўйиб, аёлларга берамиз. Улар тозалаб, дадамнинг овқатларига солишади.

Билмадим, табибнинг бу кўрсатмалари кимларгадир шифо келтиргандир, аммо дадамга салбий таъсир қилди. Девдек одам озиб кетдилар. Йўғон суякларигина қолди. Шундан кейин воз кечдик. Яна докторлар айтганини қиладиган бўлди.

Одам астойдил Худога ишонса, мушқули осон бўладиган йўллар топилаверар экан.

Бизнинг ҳовлида уйимизнинг бир хонаси, ошхона билан бирга қандайдир бир артелга ёқиб қолди. Ижарага олишди. Ойимларни эса қоровул штатига қўшиб қўйишди. Шу сабабдан нон ёпиб сотишни ойим тўхтатдилар. Артел берадиган даромад кундалик ҳаётни тебратиб туришга етадиган бўлиб қолди.

Шу пайтда менга алоқадор бир воқеа юз берди. Мен ўнинчи синфга ўтган эдим. Ўқишдан келаётсам, уйимиздан мактабимиз директори, жўғрофия ўқитувчиси, дадамлардек гавдали, полвонсифат Асомиддин ака чиқиб келаётибди. Кўришим билан юрагим «шув» этиб кетди. Нега келди бу одам? Нима иш қилиб кўйдим? Бир кўнглим югуриб бориб, нега келганини сўриштироқчи бўлдим, аммо ўзимни тўхтатиб қолдим. Ўз иши билан келган бўлса-чи? Дадамдан хабар олиб кетаётган бўлса-чи? Улар кўпдан таниш эдилар. Лекин барибир юрагимга гулгула тушди.

Асомиддин ака орқасига ўгирилмай трамвай бекати томон кетди.

Уйга кирдим. Айвонда ойим, дадам дастурхон атрофида гаплашиб ўтиришарди. Иккаловлари мени кўриб жилмайишди. Саломлашиб, ёнларига ўтирдим. Дадам фотиҳа қилдилар.

— Қалай? Ўқишларингиз яхшими?

— Дуруст, — дедим ва ўзимни тутиб туролмай сўрадим. — Асомиддин ака бир нарса дедиларми? Орқаларидан кўриб қолдим.

— Йўқ, — дадам диққат ва меҳр билан менга тикилдилар. Асомиддин акангиз сизнинг ўқишингиздан хурсанд. Агар шу кетишда ўқишни давом эттирсан, олтин медаль оладиганлар ичида бўлади, деяпти.

— Номдорлар оз эмас, — дедим ўртоқларимни эслаб. Чиндан ҳам синфимизда яхши ўқийдиганлар кўп эди.

— Ундай бўлса, ўғлим, энди ўзингиз билан жиддий шуғулланинг. Кўпроқ дарс қилинг.

Бу гапни нимага алоқадорлигини эрталаб билдим. Бардига Акмал билан поччам кетишди. Мени юборишмади.

Бекорчи вақтим кўпайди. Бекорчи вақт деяпман-у, суриштирилса қиладиган дарслар жуда кўп эди. Лекин ўқиш менга мактабда ҳам, кейинчалик университетда ҳам ортиқча қийинчилик туғдирган эмас. Оғзаки топшириқларни мактабнинг ўзида қилганман. Уйда фақат математикадан, чизмакашлиқдан берилган топшириқларни қилардим, холос.

Ҳозир болалар ёзувчиси бўлиб танилган маҳалладошим Латиф Маҳмудов билан биз бирга мактабга бориб, бирга университетга, журналистикага ўқишга кирганмиз. Латифнинг катта, деярли ҳар нарсани чиза оладиган, йигирма-ўттиз хил кўшимча ускуналари бўлган готовалнийси бор эди. Шунинг учун чизмачилик дарсларини у билан уларникида қилишга ҳаракат қилардим. Умуман, Латиф Маҳмудов билан биз жуда кўп бирга бўлганмиз. У мактабда ўқиб юрган йиллари яхшигина шеърлар ёзарди.

Айтмоқчи бўлган гапим шуки, эшак-арава минмайдиган бўлиб, бўш вақтим кўпайди. Ана ўшанда кўпроқ китоб ўқийдиган бўлдим. Уйда қўлимда китоб борлигини ким кўриб қолса, бўлди, гапи оғзида қоларди, иш буюрмасди. Бунга укаларим ҳам ўрганишган эди.

Бир куни мактабдан келсам, ойим китоб ўқиб ўтириб, йиғлаяптилар. Дадамлардан хавотир олиб, чўчидим, олдиларига югуриб бордим.

— Ойи! Тинчликми?

— Э, болам, тинчлик қаёқда? — дедилар ойим китобдан бошларини кўтармай. — Ер юткур Зайнаб Кумушни захарлаб қўйди!..

Анча енгил тортдим. Гап шундаки. А.Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини мен ўқимаган бўлсам ҳам мазмунлари билан таниш эдим. Дадам, ойим биз болаларга айтиб беришган эди.

Араб алифбосида чоп этилган эски китоб яна ойимларнинг қўлларига тушиб қолибди. Ошхонани супураётиб,

кўмир яшиқлар орқасидан топиб олибдилар. Қизиқиб кетиб, яна ўқишга тушибдилар. Китобнинг ярми йўқ эди.

Ёшларини артар эканлар, мени огоҳлантирдилар.

— Мактабда тағин шу китобни ўқиётганимни айтиб ўтирма. Қодирийни халқ душмани қилиб юборишган.

Ваъда бердим. Аммо овоз чиқариб ўқишларини илтимос қилдим. Тўрт кечами, беш кечами оз-озгинадан ўқидилар. Бутун оила бўлиб эшитдик. Давоми йўқ эди.

Шунда дадам кимларда борлигини айтдилар. Бир танишимизникига опам, иккинчисиникига мен бордим. Исми-шарифини айтмайман, мен борган одам, дадамнинг яқин ўртоқларидан бири, мактабимиз ўқитувчиси эди.

Илтимосимни эшитиб, у киши узоқ бошини эгиб ўтирди.

— Вақти келиб бу китобни ўқийсан, — деди ахийри. — Лекин ҳозир ҳеч кимдан суриштирма. Менда ҳам йўқ.

Унда борлигини фахмладим, лекин жавоби менга кифоя эди. Опам ҳам китобни тополмадилар.

Орадан икки-уч ой ўтгач, ойимнинг ўзлари қаердандир шу китобни топиб келдилар. Бошидан охиригача ўқиб бердилар. Китобни ўқиётгандаги ҳаяжондан дам титраган, дам йиғи аралашган овозлари ҳамон қулоғим остида.

«Ўтган кунлар» — улуғ китоб. Фақат ўзбек адабиётининг эмас, бутун мусулмон халқлари маданиятининг фахри.

Абдулла Авлонийнинг: «Миллат бари арбокашу ҳам-молдир, афти-ангори қаро, кийгани жулдур-жулдур» сатрларини ўша йиллари дадамдан эшитганман.

Ойим, дадам, амаким мени энди катта, эсли йигит бўлиб қолди, деб ҳисоблашар ва олдимда жиддий мавзуларда бе-малол гаплашишарди. Айниқса, қулоқлик азобини чеккан Ҳакимбек амаким кўп масалалар бўйича хуноби чиқиб гапирарди. Ойим бу гапларга деярлик аралашмасдилар.

Бувим, холамга қараганда ойим табиатан сипо, камгап, сал нарсага кайфиятларини бузавермайдиган одам эдилар. Қўни-қўшничиликда нималар бўлмайди, орадан қандай гаплар ўтмайди. Лекин шуларни ҳам ойим кўпинча тинчитардилар, бўлажак жанжалларнинг олдини олардилар.

Жўра мелиса билан дадам гаплашиб қўй, деган бўлсалар ҳам гаплашмаганлар. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек орқаларига солиб кетганлар. Бир куни шу воқеа эсимга тушиб қолиб сўраганимда:

— Э, Ўлмас, болам, икки юз сўм деб дадангни беобрў қиламанми? Мани у билан учрашим, дадангни хафа қилиш билан баробар. Мана, Раҳимбек оқсоқолнинг хоти-

ни келиб кечирим сўраб кетди, деб юрарди кейин. Оч қорним тинч қулоғим. Икки юз сўмни йўқотиб, оч қолиб кетганимиз йўқ, Худога шукр, — деб жавоб қилган эдилар.

Ойимларнинг сокин, хотиржам феъллари дадамнинг касал бўлсалар ҳам асабларини баттар бузадиган қийинчиликлардан асради. Умрларини оз бўлса-да чўзди. Мен шундай ҳисоблайман. Чунки ойим баъзи аёлларга ўхшаб, дадамларга ҳеч нарсадан шикоят қилмасдилар. Бор нарсаларни ишлатиб, овқат қиладилар, бор нарсалардан йўлини, бичигини топиб, ҳаммамизнинг кийимимизни бутун қилиб юрардилар. Дадамнинг иккита эски, улар энди киёлмайдиган пальтоларида менга пальто қилиб берганлар. Қора қундуз ёқали кўк мовутдан тикилган пальтони мен университетда ҳам кийганман. Учинчи курсга ўтгандан кейин эса пахтага кийиб борадиган бўлганман.

Яна бир гап, сабр-тоқатда ҳам ойим филдек одам эдилар. Айниқса, ҳозир, орадан шунча йил ўтиб кетганидан кейин у кишининг шу одатлари кўз олдимда яққол намоён бўлаёпти ва ичимда уларга таҳсинлар ўқияпман...

Эски ҳовлимизда дадам билан ойимларнинг ҳаётликларида жуда кўп қувончли воқеалар ўтган. Шулардан иккитаси хотирамда яхши сақланиб қолган. Биттаси — Акмалнинг суннат тўйи. Иккинчиси — менинг мактабни тугатишим.

Акмалнинг тўйида кечки базм-ўтиришлардан ташқари, кўз олдимдан кетмайдиган манзара — эрталабки ош бўлган. Ош иккита катта қозонда дамланган. «Кўп тўйларга борганман, қарзим кўп, мени танийдиганлар кўп», деб дадам эрталабки ошни жуда катта қилдирганлар. Одам кўп келган. Ҳовлимизнинг катталигини сенга айтиб берган эдим, одамлар шу ҳовлига сиғмаган. Ғофуржон аканикига ҳам жой солинган.

Мен ўшанда дадамини бахтли бир қиёфада кўрганман. Шу қиёфалари — қип-қизил юзлари, нур ёғилиб турган кўзлари, девдек гавдалари, кулганларида катталашиб, икки томонида чизиклар пайдо бўладиган қирғий бурунлари ҳамон кўз олдимда. Шундай бахтли қиёфада уларни олтин медаль билан мактабни битирганимда кўрганман.

Дадам мен ўйламаган, кутмаган совға қилганлар ўшанда. Бутун синфдаги болалар, қизларни меҳмонга чақириб, ажойиб зиёфат қилиб берганлар. Ўша куни қариндош-уруғларимиз, ўқитувчиларимиз нокнинг тагида ўтиришган. Биз

болаларга эса, ўрикнинг тагига катта жой қилинди. Овқатлар, майли, гапириб ўтирмайман. Аммо улар ҳам яхши бўлган эди. Кўпроқ эсимда қолгани, ҳаяжонга солгани — дадам ўшанда ҳаммамизга шампан виноси қуйиб берганлар. Уялишмасин, деб ўзлари биринчи бўлиб, бизни табриклаганлар.

Кейин биз ўзимиз узоқ ўтирганмиз. Ашулалар айтганмиз, ўйнаганмиз. Ҳали-ҳали шу ўтиришни баъзи ўртоқларим, қариндошларимиз эсга солишади. Ойимлар ўшанда ажойиб нон, патирлар, сомсалар ёпганлар. Ажойиб, олтиндек ялт-ялт қиладиган ошлар қилиб берганлар. Ўшанда мендан бахтли одам назаримда дунёда йўқ эди. Шундай дадам, шундай ойим борлигидан севинчим ичимга сифмасди!

Юқорида холам билан ойимнинг яхши дутор чалишлари, ашула айтишларини айтиб кетган эдим. Дадамларнинг санъат аҳли билан яқин эканликларини ҳам чамамда ёздим. Аммо у кишига алоқадор бир нарсани ҳали айтганим йўқ. Эски ҳовлимиздаги шодиёна кунларни эслаганда, кайфиятим ҳозиргидек кўтарилиб турганда, дадамнинг яхши ўйинга тушишларини ҳам айтиб ўтмоқчиман. Қизим, буванг гавдали, тўладан келган, елкадор, қўллари узун одам эдилар. Аммо ўйинга тушганларида гавдали эканликлари билинмай кетарди. Мусиқанинг ҳар бир оҳанги у кишининг эътиборидан четда қолмасди. Алоҳида қайд қилиб ўтмоқчиман, у киши ҳақиқий эркакча ўйнардилар. Бехуда, узлуксиз қош қоқиш, кўз қисиш, бел, елкаларнинг ортиқча ҳаракатлари у кишида бўлмасди. Савлат билан, жуда энгил табассум билан мусиқа оҳангига берилиб, оёқлари билан ерни энгил уриб ўйнардиларки, ҳамма маҳлиё бўлиб қоларди. Мен дадамнинг ўйин тушишларини яхши кўрардим. Тўй, базмларга чақирилган махсус ўйинчилар у киши ўртага тушганда четга чиқишарди. Ёнма-ён улардек эркакларга хос ҳаракатлар билан ўйнашолмасди.

Мен олти йилдан зиёд Маданият вазирлигида ишладим. Ишимнинг биринчи куниданоқ мутахассислар билан ўзбекча эрқак ўйинларини тиклашга интилдим. Андижонда, Фарғонада бир-иккита ансамбллар тузилгандек бўлди. Аммо кейин улар ҳам тарқаб кетди. Ҳалигача мен Ўзбекистонда туркман, кавказ халқларининг эркакча ўйин ансамбллариغا ўхшаган труппа йўқлигига ачинаман. Хоразм эркакча ўйинлари менинг бу аччиқ гапларимдан мустасно. Хоразмда яхши эркак ўйин ансамбллари бор.

Турли концертларда ўйинчи йигитларнинг ўйинларини

кузатиб, дадам эсимга тушиб кетадилар. Наҳотки, улардек эркакча ҳаракатлар билан савлатли, жанговар, мардонавор ўйнаш қийин бўлса?! Менимча, илгариги Қори Ёқубов, Юнус Ражабийлар даврасидаги ўйин мактаблари йўқолиб кетди. Асосий гап шунда бўлса керак.

Мен ойимларнинг диллари оғриб, ичларига ютган дард, азоблари вулқондек отилиб чиққан дами эсладим ҳозир. Одам эсласа, эсга тушаверар экан. Шундай — ойим ўзларини қўйиб юборган дамларини — дадамнинг йигирмаларини ўтказган кунимиз кўрганман.

Одам кўп бўлди. Келди-кетди тахминан ўн-ўн яримларда тугади. Уйда қариндош-уруғлар, хизмат қилиб юрган кўни-кўшнилари қолди.

Ойимнинг таклифлари билан ҳаммани айвонга ўтказиб, ош едирдик. Мен бир лаган ош олиб, ойимларнинг ўзларини қидира бошладим. Албатта, ярим кечадан бери ҳеч нарса татимаганлар, ҳатто чой ҳам ичмаганлар. Тахмин билан катта хонага, дадам қазо қилган хонага кирсам, дадамларнинг устунларига тухумсимон ялтироқ темир қопланган кроватларида қўлларини ияқларига тираб ўтирибдилар. Хаёл сурсалар, қайғули ўйларга берилиб кетсалар, кўпинча шундай ўтирардилар.

— Ойи, бир ошам ош еб олинг, — дедим лаганини олдиларига қўйиб. — Жуда ширин ош бўлибди.

Ойим бошларини кўтариб, менга тикилдилар. Аввал назаримда танимадилар, гапимни ҳам эшитмадилар. Аммо таниб, енгил жилмайдилар.

— Майли. Ўзинг ҳам ўтир. Бирга еймиз.

Рўпаларига ўтирдим. Ўзлари гўштни кичкина қўллари билан тўғрадилар.

— Ол.

Мен уларни кутдим.

Кичкина ошамни тугиб, оғизларига олиб бордилар, аммо емадилар, қайтадан лаганининг четига тўқдилар-да, ўкириб йиғлаб юбордилар. Ўзимни йўқотиб қўйдим, чунки бундай аҳволда уларни биринчи марта кўришим эди.

Бирпасда хонага қариндошларимиз киришди. Тўрга таҳмон тагига жой қилиб, ётқиздик. Кимдир, Зухра келиноним бўлсалар керак, бирпас холи қўяйлик, ухласинлар, деб, ҳаммамизни чиқариб юбордилар.

Афтидан дадам ўлган кундан бери ойим ташвишлар, қилинадиган ишлар билан бўлиб кўнгилларига эрк беролмаган эдилар. Бугун, дадамнинг биринчи катта маъракала-

ри ўтиб бўлганидан кейин бўшашиб, ўзларини қўйиб юборган эдилар.

Дадам билан ойим бир-бирларини гапсиз ҳам англай оладиган, бир-бирларига қандайдир ички хурматлари улур одамлар эди.

— Сиз ҳам эрингиз билан ҳеч уришасизми? — сўрашарди баъзи қўшни аёллар.

Ойим кулардилар.

— Ичимда, — дердилар кулги аралаш.

60-йилларнинг бошида ниҳоят эски ҳовлимиз бузиладиган бўлди. Бутун Саперная кўчасидаги иморатлар олиб ташланиб, ўрнига меҳмонхона, авиакасса, йўл тушадиган бўлди.

Албатта, кўпдан бери гап бўлиб келаётган шу ишларни сокинлик, тартиб билан, ҳеч кимнинг дилини оғритмасдан қилиш мумкин эди. Аммо бизда ҳеч қачон бундай қилишган эмас. Уйимиз ҳам тўсатдан, ҳеч қандай огоҳлантиришсиз, тўполон билан бузила бошланди.

Мен ишда эдим. Опам телефон қилиб қолдилар.

— Келоласанми? Уйни бузишвотти!..

Ўша заҳотиёқ уйга югурдим.

Келсам, томда тарақ-туруқ қилиб, беш-олтита одам юрибди. Опанг билан биз турган хонани бузиб бўлишибди. Шиферлари ҳар қаерда синиб ётибди. Катта уйимизнинг оқ ту누ка билан ёпилган томини уч-тўрт киши қайси томондан бузишни мўлжаллаётган экан. Ойим супада иякларини қўллари орасига олиб, қорайиб ўтирибдилар. Мени кўриб, бошларини кўтардилар.

— Қара! Ҳар куни радиоингдан мақтаётган ҳукуматинг нима қилаётганини кўр! Одамми бу уйда ўтирганлар, ҳайвонми — уларга барибир!

Мен томдагиларга «Тўхтанглар! Ахир, ҳамма нарсани вайрон қиляпсизлар-ку?!» — деб бақирдим. Битта ҳам одам кулоқ солгани йўқ.

Шунда аҳмоқона фикр миямга келди. Ёнимда Ғофуржон аканинг мен тенги ўғли, раҳматли Усмон турган эди.

— Юр! — дедим унга ва кўчага отилдим.

У билан район партия комитетининг биринчи секретари қабулхонасига кириб бордик. Ўшанда райкомнинг биринчи секретари Соцев деган одам эди. Усмон билан унинг кабинетига кирганимизда у бизни душманининг болаларидек қабул қилди.

— Бузишаётган бўлса, тўғри қилишяпти. Аллақачон

бузилиши керак эди у жойлар. Ҳаммага участка берилди. Яна нима керак? Жўналаринг! Иккинчи бу ерга келмаларинг!

Мен унинг гапларини тахминан ёзаяпман. Аммо у бундан ҳам кўпол гаплашган эди. Унинг қандай бизга қараганини тасаввур ҳам қилолмайсан. Гўё олдида иккита хозиргина катта гуноҳ иш қилиб қўлга тушган безори тургандек эди.

Биз шалвираб уйга қайтдик.

Масалани ойимнинг ўзлари хал қилдилар. Тўғрироғи, пул хал қилди.

Райкомдаги гапни айтиб берганимиздан кейин ойим бирдан ўзгариб кетдилар. Илгариги ишчанликлари пайдо бўлиб, дарҳол ўчоққа олов ёқдилар, самоварга ўт ташладилар.

— Ҳой! Тушинглар! Бир пиёладан иссиқ чой ичиб олинглар! — деб қичқирдилар томдагиларга. — Қоринларинг ҳам очгандир? Тухум ковуриб бераман.

Томдагилар шу заҳотиёқ пастга тушишди.

Ойим супага жой қилдилар. Ҳаммаларини ўтқазиб, олдларига нон, қаймоқ қўйдилар. Иккита-иккитадан тухум ковуриб келдилар. ишчилар индамай ичишди, ейишди.

— Материаллар ҳали яхши экан. Ёғочлари ҳам. Устунлар тарақлаб турибди. Тунука ҳам. Секин бузиб олиш керак эди... — деди улардан кимдир.

Ойим худди шуни кутиб тургандек, юз сўмми, юз эллик сўмми, пулни хонтахта четига қўйдилар.

— Барака топинглар, уринтирмасдан бузиб, тахлаб беринглар. Участкага олиб бориб берсангиз яна хурсанд қиламан.

Уларга шу керак эди. Райком, ижроқўмсиз, пул билан уйни авайлаб ускуналарни уринтирмасдан бузиб олдик. Мевазордаги амманг, амакинг турган уйнинг ярмидан кўпи, даставвал солинган иморатлар эски ҳовлидан олиб келинган эски уйимизнинг ёғоч-ускуналари, ғиштларидан кўтарилган. Томдаги оқ тунука ҳам эски уйимизнинг тунукаси.

Кўчириб олишга, одиллик билан айтиш керак, ижроқўм машина берди. Вақтинча Чилонзордаги ғишт уйлардан уч хонали квартира ажратилди. Уйимизни уч ярим минг сўмга баҳолаб, ойимларнинг номларига ўтказди. Албатта, жуда кам пул ажратган эди. Лекин қаёққа шикоят қилиб борасан? Райкомгами? Ўша Соцевга ўхшаган амалдорларнинг

олдигами? Ҳеч каерга бормадик, борига барака, деб янги уйни куришга тушдик.

Ҳозирги биз турган уйнинг ҳовлига қараган ярмини бир уй, ошхона, айвонни хусусий грек бригадаси кўтарган эди. Улар фақат пул оларди. Овқат талаб қилмасди. Мен ўшаларни қидириб топдим. Ойим, опам, сингилларим, укам биргалашиб тузган уй режасини, яъни тўрт хона, бир дахлизли уй режасини уларга кўрсатдик. Икки минг сўмга иморатни кўтариб, тунукагача олиб боришадиган, эшик, ромларни ўрнатиб берадиган бўлишди.

Эски уйдан йигирма мингга яқин гишт бутун чикди. Бари-бир яна ўн беш минг гишт олишга тўғри келди. Бир ярим ойда иморат кўтарилди. Эски уй бузилаётгандаги алам, ташвишлар унутилгандек бўлди. Лекин барибир, доғи юракда қолди.

Мен кўп йиллар партия матбуотида, органларида, ҳатто Марказий Комитет аппаратида ишладим. Аммо ҳозиргача ўша аламлар кўнглимдан кўтарилмайди. Дунёнинг кўп ерларида бўлиб келдик. Кўп жойда одамнинг обрўси унинг бойлигида. Камбағал хор, зор. Аммо халқни косасини оқартирмаганлар ўша Фрунзе райком секретарига ўхшаган одамлар эди. Улар оз эмас эди. Райком секретари ўз районида, шаҳар партия комитетининг секретари ўз шаҳрида, область секретари ўз областида ўзига хон, ўзига бек эди. Ўн беш, йигирма йиллаб партия раҳбарлари ўзгармасди, демак, улар нима исташса, шуни қилишарди. Қўллари ҳар нарсага етарди. Мен барча партия раҳбарлари, ходимларини ёмонламоқчи эмасман, улар ичида покиза, фақат маоши билан кун кўрадиган, халқ ғамини ейдиганлар оз эмасди, лекин ёмоннинг касрига яхшилар ҳам кўпинча қолиб кетади. Политбюрода, совет давлати раҳбариятида кимлар ўтиргани йиллар ўтган сари аён бўлиб боряпти. Яна ҳали кўп нарсалар очилди. Алам қиладиган жойи шуки, халқ яхши кунлар келишига астойдил ишонди, ҳамма нарса марказлаштирилган совет давлати йўқ бўлиб, барча халқлар тенг, тотув, бир-бирига хурматда яшайдиган иттифоқдош давлатлар ҳамкорлиги, ҳамжиҳатлиги пайдо бўлади, дейилган сафсатага ҳам ишонди. Қани, ўша ваъда қилинган ҳам-фикр, ҳамжиҳатлик, арзончилик?

Ишонаман, қизим, сен, сенинг дўстларинг бизнинг даврни ачиниб, қуюниб эслайсизлар. Сизлар яшайдиган, сизлар бошқарадиган тўқ, фаровон давр келиши табиий.

Чунки инсон ҳеч маҳал ўз фарзандларига ёмонлик истамайди.

Сиёсатга аралашмайдиган, ҳукумат раҳбарларининг ғийбатини қилмайдиган, энг оғир дамларда ҳам уларни қарғамайдиган — ойимларни ўшанда совет ҳукумати қаттиқ хафа қилди. Ўз буюми, ўз уйига, ўз ерига хўжайин эмаслигини кўрсатди.

Янги уйга кўчиб ўтганларидан кейин ойим анча ўзгариб қолдилар. Албатта, ҳеч ким буни дабдурустдан сезгани йўқ. У кишидаги ўзгаришни ўзи сезиш осон эмас эди. Янада камгап бўлиб қолдилар, касаллари кўпайди. Аммо барибир, сир бой бермадилар. Имкони борича касалларини камайтириб гапирардилар. Янги уйда иккита тўй ўтказдилар. Акмал аканг уйланди. Отабекнинг суннат тўйи бўлди. Катта ҳовли, сигир-бузоққа ўрганган одам кичкина ҳовлига кўникиб кетдилар. Уйнинг ҳовлига қараган бир хонасига деразаларни паст, ерда ўтириб ҳовлини кафтдек кўриб турадиган қилиб ўрнаттирган эдик. Ойимлар учун. Стулда ўтиролмайдилар. Кўрпачада ўтирадилар. Кейин қишда сандал кўйиш мумкин бўларди.

Шу хонага жуда ўрганиб қолдилар. Қачон бормай шу хонада ўтирганларини кўрардим. Ё китоб ўқиб ўтирардилар, ё бирон нарса қавиб-тикиб ўтирардилар. Кўпинча, Ҳақимбек амаким чиқиб турарди. У кишига ҳам Музроб аканг билан бирга иккита участка ажратилган, девор орқаси уларнинг ҳовлиси эди.

Бир куни борганимда ойим «Одам бўлиш қийин»ни ўқиб ўтирибдилар.

Мени кўриб қизариб кетдилар. Менинг китобимни ўқиётганларидан уялиб, дарҳол ёстиқ тагига яширдилар. Аммо кўриб қолганимни пайқадилар. Ўзларини тутиб олиб, кўришганимиздан кейин:

— Яхши ёзгансан, — дедилар.

Биринчи ва охири марта ўз қулоғим билан уларнинг мақтовларини эшитдим шунда. Менсиз китобларим ҳақида гапиришларини, деярли ҳамма қиссаларимни ўқиганларини билардим. «Севгим-севгилим», «Жўра қишлоқ» у кишига жуда ёққанини ҳам эшитгандим. Аммо ўзимга ҳеч нарса демасдилар.

Охири марта ойимларни ўлимларидан бир кун олдин, тўғрироғи, ярим кун олдин кўрдим. Борганимда ўз хоналарида ухлаб ётган эдилар. Аммо мен келганимни дарҳол сезиб, бошларини кўтардилар. Кўришдик. Хурсанд бўлди-

лар, маошимдан озгина берган эдим, дуо қилдилар. Бирпас гаплашиб ўтирдик. Кечқурун аҳволлари ёмонлашибди. «Тез ёрдам»да касалхонага олиб боришибди. Кечаси оламдан ўтганлари ҳақида хабар келди. Ўша заҳотиёқ касалхонага жўнадим. Бир соатлардан сўнг уйга олиб келдик.

Ойим шовқин-суронсиз, шикоятсиз, сокин, тинч умр кечирдилар. Шундай сокин, тинч, шикоятсиз оламдан ўтдилар.

Шифокорлар имконлари борича, у кишининг оғриқсиз, узоқ умр кўришларига ҳаракат қилишди. Аммо ҳамманинг пешанасига ёзилгани бўлади. Саксон икки йил яшаб, ойимнинг бировга оғирликлари тушганини, бировдан ўпқаланганларини билмайман. Ойим чинакам ўзбек аёли эдилар.

* * *

Уч ҳафталик танаффусдан сўнг Рихсивой Раҳмонович Муҳамедов синглиси Азиза билан оналарини яна даволашни давом эттириш учун марказга олиб келишди. У анча хурсанд эди.

— Нон еяптилар! — деди мени кўргани кирганида кўзлари чарақлаб. — Чайнаб едирардик. Энди ўзлари еяптилар. Ранглари ҳам кириб қолди.

Мен бу хабардан хурсанд бўлиб кетдим. Табриқладим.

Рихсивой Раҳмонович менинг аҳволимни суриштирди. Республика ҳукумати нима лозим бўлса шуни қилишга тайёр, тортинмай айтинг, деди. Мен ўз номимдан, опанг номидан ҳукуратимизга, унинг раҳбарларига чин юракдан яна чуқур миннатдорлик билдирдим. Менинг ҳам аҳволим тузуклигини айтдим. Рихсивой Раҳмонович хурсанд бўлиб чиқиб кетди. Ҳамма сўраганларга салом айтиб қўйишни илтимос қилдим.

Узун дахлизда унинг орқасидан қараб туриб, бир ривоят эсимга тушиб кетди. Бадавлат бир одам онасини опичлаб ҳажга, Маккага олиб борибди. Қайтиб келиб, Худога муурожаат қилибди:

— Э Худо, айт энди, фарзандлик қарзимдан қутулдимми?

Шунда:

— Онангинг сени ўстираман, деб чеккан бир тунлик азобидан қутулдинг, — деган нидо келибди осмондан.

Рихсивой Раҳмонович онасини Маккага олиб боргани йўқ. Лекин унинг умрини узайтирди, унинг дилига яшаш умидини солди.

Қани энди ҳамма фарзандлар ота-оналарига шундай муносабатда бўлсалар! Ота-онага ҳурмат — элга, юртга ҳурмат, деган гап. Шундай фарзандлари бор эл, юрт кам бўлмайди, бирига ўн, юз қўшилиб, турмуши яхши бўлиб кетаверади. Шундай фарзандлари бўлган эл ўзини бахтли эл, шундай фарзандлари бўлган ота-она ўзини бахтли ота-она ҳисоблайди.

Умида, қизим, мен ҳам ўзимни бахтли одамлардан ҳисоблайман. Менинг бахтимга сен борсан. Менинг бахтимга опанг бор. Билмадим, агар опанг бўлмаганда бу мушкул дард азобларига чидолмай, лозим харажатларни қилолмай аллақачон оламдан ўтиб кетармидим? Албатта, пешанага ёзилгани, тақдирдаги бўлади. Аввало Худога минг қатла шукр, унинг марҳамати билан аста-секин тузалиб келаётганга ўхшайман. Опангнинг ёнимдалигидан бошим осмонда, у доим менга далда, мадаккор. Шафқатли Худо уни менга учраштирганидан, бир ёстиққа у билан бош қўйиб, бирга яшаб келаётганимиз билан бахтлиман.

Биласан, Москвага бориб даволашимнинг асосий сабабчиси, ташкилотчиси опанг. Яхши ҳам келдим. Ҳозир анча кўнглим тинч. Аммо дилимни бир афсус кемиряпти. Сенинг ҳозир авжи ўйнаб-куладиган вақтинг, опанг ҳам ишдан кўнгли равшан, роҳат қилиб яшайдиган, турли сафарларга чиқиб, санаторийларга бориб дам оладиган, соғлиғини қувватлайдиган бир ёшда. Ана шундай бир пайтда мен бетоб бўлиб қолдим. Уч йилдан бери менинг дардим билан яшаяпсизлар. Опанг бечора эзилиб кетди. Мен ўзимни бундай қаришимни, сизларни ўз ташвиш ғамларингиз, орзу, умидларингиз билан ёлғиз ташлаб қўйишимни кутмаган эдим. Ҳали ҳам Худога шукр қиламан, эсим жойида, қўл-оёғим бут... Мен ётган палата марказнинг ўнинчи қаватида. Катта деразаси кўчага қараган. Азонда, ҳали чироқлар ўчмасдан шаҳарда ҳаёт бошланганини шу деразадан томоша қилиб туриб, ният қиламан. Худо, ўзинг менга шифо бер дейман, қизимнинг, хотиним, укаларимнинг бахтига тузалиб, ўз оёғим билан она юртимга кириб борай, дейман. Агар умр берсанг, кўз юмгунимча ҳаётимни тоат-ибодатда, одамларга яхшилик қилиб ўтказаман, дейман. Зора шундай бўлса! Худонинг марҳамати улуғ, у ҳамма нарсага қодир. Ажаб эмас, у менинг илтижоларимга қулоқ солса! Ўзим бош бўлиб тўйингни ўтказсам, мустақил ҳаёт, мустақил хизмат бошлаганингни кўрсам!.. Шунда тинч бўлардим.

Биламан, сен ақлли қизсан, опангга ўхшайсан кўп жihatларинг билан. Турмушинг яхши бўлиши, одамлар билан тил топишиб, обрўйингни тушурмасдан ишлашингга ишонаман. Лекин барибир, орзуга айб йўқ, дейишади. Ҳаётингнинг бир бўлагини кўриб қолсам, армоним бўлмасди. Барибир Худога шукр қиламан. Шу кунларга етганимдан, шундай юрганимдан мингдан-минг розиман.

Опанг деярли олдимдан кетмайди. У билан ҳеч қандай ташвишим йўқ. Ҳамма нарса бор, на овқатни ўйлайман, на дори-дармонни. Опанг ўзи ҳаммасини мухайё қилиб турибди.

Умуман, мен сенга айтсам, опанг билан топишганимиздан бери, елкамдан турмуш ташвишлари ағдарилди-қўйди. Мен асосан ишимни билдим, ёзув-чизувларимни билдим. қолган ҳеч нарса билан деярли шуғулланганим йўқ. Бир жойда мен ойимларни кўпинча барди ортилган эшак араванинг орқасидан итариб бораётган ҳолда кўраман, деб ёздим. Шундай ташвиш, азоб бизнинг Ўзбекистон аёлларининг пешонасига битилган эканми, дейман. Опанг ҳам кўмир, ўтин, тахта-ёғоч ортилган эшак араваларни итариб, шу ҳозирги уйимизни кўтарган. Иморатнинг лойи опанг терига қорилган, десам хато бўлмайди.

Опанг билан факультет кутубхонасида танишганмиз. Ўшанда мен учинчи курсда эдим. Иккинчи сменада ўқирдик. Лекциялардан сўнг, баъзилар факультетда қолишарди. Кутубхонада, бўш аудиторияларда дарс тайёрланарди, ўқишарди. Мен ҳам кечкурун уйга шошилмасдим. Бўш аудиториялардан бирига кириб олиб, ё бўлмаса кутубхонада ўйлаб юрган очерк, ҳикояларимни ёзишга ҳаракат қилардим. Шундай кунларда беихтиёр кутубхонада кимлар ўтирганига эътибор қиласан одам. Мен ўшанда кичкина, нимжон, сочини битта қилиб ўриб, орқасига ташлаб олган қизни кўп кўрадиган бўлиб қолдим. Қачон лекциялардан кейин кутубхонага кирмай, унинг тўртта-бешта китобни стол устига ёзиб олиб, дарс тайёрлаб ўтирганини кўраман. Жуда берилиб, жойидан қимирламай, ҳеч қаёққа чиқмай дарс тайёрлайди. Фақат баъзида дафтар-китоблардан бошини кўтариб, уёқ-буёққа қараб қўяди ва таниш қизга кўзи тушса оҳиста жилмаяди. Ўзимдан-ўзим уни кузатадиган бўлиб қолдим, кутубхонага келмаса зерикадиган, нимадандир хавотир оладиган бўлиб қолдим. Ленинград кўчасидаги (университетнинг орқасида) ётоқхонада турар экан. Исми Зухра экан. Рус филологиясининг биринчи курсига ўқишга

кирган экан. Шуларни билиб олиб, уни кутубхонада кутадиган бўлдим. Келса, кўрсам, хурсанд бўламан. Ёзадиган нарсамни ёзаман. Аммо олдига бориб у билан гаплашгани негадир тортинаман. Қиш кунларининг бирида унинг бешинчи декабрда туғилганини тасодифан эшитиб қолдим. Мен факультет комсомол бюросининг секретарларидан бири эдим. Қандайдир бир ҳужжатда шундай маълумотлар ёзилган эди. Факультетимизда туғилган кун билан студентларни табриклаш одати бор эди.

Бешинчи декабрь куну опангни кутубхона олдида кўриб табриқладим. У жилмайиб, миннатдорчилик билдирди. Шушу бир-биримиз билан сўрашадиган, узоқ-узоқ гаплашадиган бўлиб кетдик. Бир кун келиб, опангга, албатта, уйланишим кераклиги, фақат опанг билан турмуш қуришим мумкинлиги жуда равшан бўлиб дилимга тушди. Тўйимиз бир минг тўққиз юз эллик олтинчи йилнинг ўттизинчи сентябрида эски ховлимизда бўлди. Мен унда университетни битириб, Ўзбекистон радиоэшиттириш ва телевидение комитетида ишлардим. Ишга ўқишни битирмасдан кирган эдим. Моддий қийинчилик, бунинг устига орзу шуни тақозо қилди. Радиокомитетнинг болалар редакциясида муҳаррирлик қила бошладим. Яхши ҳам ишга кирган эканман, тўйимизга оз бўлса ҳам мен ўз ҳиссамни қўшдим. Мана, ўшандан бери опанг билан биргамиз. Вақт тез ўтар экан, одам тез қарир экан. Ким билади, балки бу ҳаётимиз нисбатан яхши бўлганлигидандир? Мен учун ҳеч шубҳасиз опанг билан ўтган дамларим ҳаётимнинг энг яхши дамлари. Шодликларга, мазмунга, орзу-умидларга тўла дамлар. Опанг билан топишган пайтларимизда эндигина бадий ижод билан шуғуллана бошлаган, иккита-учта ҳикоялар ёзган эдим. Дастлабки ҳикояларим болалар ҳаётидан эди. «Топширик», «Ёш чорвадорлар»... Бу ҳикояларни «Пионер», кейинчалик «Гулхан» журналида Носир Ғозилов — менинг энг содиқ дўстларимдан бири — катта болалар ёзувчиси эълон қилган эди. «Ёш чорвадорлар» деган ҳикояни халқ ёзувчиси Одил Ёкубов кўриб берган ва ўз кўли билан «Ёш чорвадорлар» деб сарлавҳа қўйган эди. Одил ака билан бир курсда ўқиганмиз.

Ёзда катталар, тўғрироғи, ёшлар ҳаётидан битта ҳикоя ёздим. Жуда тез ёздим. Номини ҳам жуда тез топдим. Ўзи келиб қолди. «Хатингни кутаман...» Бу ҳикоя ҳозир ҳам менга ёқади. Жуда самимий, юракдан ёзилган.

Ўшанда каникул эди. Ҳикояни биронта одамга ўқиб бериш иштиёқи баланд. Нима қилиш керак? Эсимга Нўъмон

акам тушдилар. Гофуржон аканинг катта ўғиллари, яхши биласан. Нега у киши эсимга тушди? Бир йили Нўъмон аканг бизни бир қанча қўшниларимиз билан Тошсовет номидаги (ҳозирги Муқимий номидаги) театрга таклиф қилган эди. Уларнинг курси «Тоҳир ва Зухра» музыкали драмасини кўйган. Нўъмон акам шу спектаклда Зухранинг отаси, шоҳ Бобоҳонни ўйнаган эди. Хотини Гулчеҳра келинойим эса Зухра ролида чиққан эди ўшанда.

Спектакль бизга ёқди. Нўъмон акани табрикладик. У киши мени адабиётга қизиқишимни билар, газеталардаги лавҳа, очеркларимни ўқиб юрар эди. Шунинг учун ҳикояни у кишига ўқиб бермоқчи бўлдим. Катта уйга олиб кириб, эшикни маҳкам беркитиб ўқиб бердим. Ҳикоя у кишига маъқул бўлди. Нўъмон ака анча кўнгли бўш одам, баъзи жойларда, ҳатто кўзларидан ёш ҳам чиқиб кетди.

Куз келди. Ўқишлар бошланди. Бизнинг бўлим «Тошкент ҳақиқати» газетасида бир ойга иш ўрганишга жўнатилди. Мен пропаганда ва агитация бўлимига тушдим. Газетада шоир Назармат, яхши журналист Маҳмуд Яҳёев ишларди. Маҳмуд акалар биздан икки йил олдин, журналистика бўлими очилган йили университетга киришган ва битиришлари билан республика газеталарига ишга жўнатилган эди. Ҳикоямни Маҳмуд акага кўрсатдим. У киши мақтаб, Назармат акага берди. Назармат акага ҳам ҳикоя маъқул бўлди. Газетада чиқарсак бўлади, редактор ҳам кўрсин, деди у киши. Аммо ҳикоя редакторга ёқмади. Хомуш ҳолда бинодан чиқиб кетаётсам, рўпарамдан Расул Раҳмонов пайдо бўлиб қолди.

— Ким хафа қилди? — дабдурустдан сўради у.

Бўлган воқеани айтиб бердим.

— Бу ёққа юринг! — у мени қайтадан бинога олиб кирди.

Иккинчи қаватга кўтарилдик. Расул ака Раҳмонов «Қизил Ўзбекистон» газетасида ишларди. У ҳам Маҳмуд Яҳёев сингари университетни битирган биринчи журналистлардан эди. Бир хонага кириб, дарров қайтиб чиқди-да, ичкарига мени таклиф қилди. Кичкина хонадаги стол орқасида елкадор, думалоқ, қорачадан келган, сочи устарада олдирилган ўрта ёшли бир одам ўтирарди. Стол ёнида эса, ундан ёшроқ, йўл-йўл нимчалик костюм кийган, қалин сочлари чеккаларига осилиб тушган калта дахан иккинчи бир одам бошини кўтармай нимадир ўқирди.

— Мана шу йигит, — деди Расул ака.

Стол орқасида ўтирган одам менга кўлини узатди. Салом бердим. Ўқиб ўтирган одам ҳам бошини кўтариб менга қаради. Танигандек бўлдим. Аммо эслолмадим. Унга ҳам салом бердим.

— Кел, ука, — деди у кўлини чўзиб.

— Майли, кўрамиз, — деди стол орқасидаги одам кўлёмани олиб.

Расул ака раҳмат айтиб, эшикни очди. Орқасидан мен ҳам чиқдим.

— Танидингизми? — сўради даҳлизда мендан.

— Йўқ.

— Биттаси Йўлдош Шамшаров. Адабиёт бўлимнинг бошлиғи. Иккинчи одам Саид Аҳмад.

Энди эсимга тушди. Мен унинг 1947 йилда чоп этилган кичкина ҳикоялар китобчасида суратини кўрган эдим. Бирдан негадир ваҳимага тушдим. Расул ака ҳеч нарсани писанд қилмай, мени иккита катта ёзувчига рўпара қилган ва кўлда ёзилган ҳикоямни уларга қолдириб чиққан эди. Ёқмасанима бўлади? Унда адабиёт кўчаси менга берк. Мухбирлик билан шуғулланишга тўғри келади.

Ўша куни хотиржам ухлаганим йўқ. Кундуз куни университетга келсам, Расул ака мени қидириб юрганини, зудлик билан редакцияга, унинг олдига боришимни болалар айтишди. Бордим.

— Манавини ўқиб чиқинг, — деди Расул ака ва бир даста машинкаланган қоғозларни олдимга қўйди. Бу менинг ҳикоям — «Хатингни кутаман...» эди.

— Табриклайман, — деди ҳикояни ўқиб, машинистка хатоларини тузатиб чиққанимдан кейин. — Афтидан беришадиганга ўхшайди. Яхши ҳикоя учун ҳозир конкурс кетаяпти. Шунга мўлжаллашаяпти назаримда.

Мен севиниб кетдим. Ҳикоя эртасига босилиб чиқди. Жуда кўп одам ўша куни мени табриклади.

Аммо мени бошқа бир воқеа ўша куни ниҳоятда хурсанд қилди.

Кундуз куни уйга келсам, Ҳамид акам — опамнинг эри, нокнинг тагидаги сўрида ўтирган дадамга баланд овоз билан ҳикоямни ўқиб бераяпти. Йўлақда тўхтаб қолдим. Охиригача ўқиб бўлишларини кутдим. Фақат шундан кейин олдиларига бордим.

— Яхши нарса ёзибсиз, ўғлим, — дедилар дадам. — Мен ёзувчиларнинг кўпи ўзларига тахаллус қўйиб олишларини биламан. Раҳмат, сиз ўзимизнинг фамилиямизни қолдирибсиз.

Дадамнинг шу гаплари ҳамон қулоғимда. Кўп таклифлар бўлди. Исмим ҳақида ҳам, фамилиям ҳақида ҳам. Биласан, исмим қўшалок — Ўлмас Камол. Аммо дадамнинг гаплари билан ҳеч қайси таклифни қабул қилганим йўқ.

Йил охирида «Қизил Ўзбекистон» газетасида ҳикоялар конкурсининг якуни чиқди. Биринчи мукофотни жюри ҳеч кимга бермади. Ёзувчи Саида Зуннунова билан мен иккинчи мукофотни олдик. Адашмасам, учинчи мукофот бухоролик ёзувчи, менинг дўстим Аҳаджон Ҳасановга берилди. Ўшанда хурсандчилигимнинг чеки йўқ эди. Мукофотни сира ўйлаганим йўқ, лекин шунга ҳикоям лойиқ топилгани мени чексиз қувонтирган эди.

Редакцияга борганимда, орадан уч-тўрт кун ўтган эди ўшанда, истеъдодли журналист Восеъ Маҳкамов мени кўриб қолиб, бухгалтерияга бошлади.

— Биламан, мукофотни олгани келаяпсан. Олиб берман ҳозир.

Аммо паспортсиз, омонат дафтарчасиз қўлимга бир тийин ҳам беришмади. Тахминан икки ойлардан кейин, ҳамма қозғоз-хужжатларни олиб бориб берганимдан сўнг, икки минг сўм мукофот ва беш юз сўмча ҳикоянинг гонорари қўлимга тегди. Ўша пайтда бу катта пул эди.

Биринчи галда опанга у-бу олиб бергим келди. Дадам, ойим эсимга тушишди. Шунда опанг «Ўйимизда ҳаммани хурсанд қиладиган бир нарса олинг», — деди. Икковимиз биргалашиб Тошкентнинг энг йирик универмагага кирдик. Узоқ айланиб, бир минг етти юз сўмга «Урал» радиоласини олдик. Уруш бошланишда олиб кўйилган «ВЭФ» радиоси қайтариб берилган бўлса ҳам, ёмон ишлар, олис тўлқинларни тутмас, доим хириллар эди. Дадам эса бетоблар, уйдалар. Битта яхши радио жуда керак эди. Хуллас, опангнинг маслаҳати билан радиола олиб бордим уйга. Дадам дуо қилдилар. Уйдагилар кеч кириши билан радиолани кўйиб, хинд, афғон, турк кўшиқларини эшитадиган бўлишди. Радиоланинг тепасида граммпластинка қўядиган қисми ҳам бор эди. Тўлқинлардан яхши нарса тутишолмаса пластинка кўйиб, ашула эшитишарди. Дадам кўпинча, Охунжон қизикнинг ҳикояларини ва Жўраҳон Султонов ижросидаги «Боғ аро» ашуласини эшитиб ўтирардилар, ўзлари ҳам баъзан кўшилиб қўярдилар.

Опанг билан бир куни уйга келсак, радиола бизнинг хонамизда турибди. Ўшанда тўйимиздан кейин бир ҳафтача ўтган эди чамамда. Иккаламиз ҳам дарҳол нима бўлганини тушундик.

Дадам мени тезроқ уйлантириш мақсадида уйимиз ёнидаги иккита хужрани буздириб, ўрнига бир уй, бир даҳлиз солдирдилар. Иккала хона кичкина бўлса ҳам иккита ёш бир амаллаб турса бўлади. Касал одамнинг иморат солдириши, тўй қилиши ўзи бўлмайди. Бунинг устига ишламас эдилар. Ниятлари менинг тўйимни кўриш эди. Афтидан дилларидаги дардлари овирлигини сезган бўлсалар керак, шунинг учун шошилиш ҳаракатга тушдилар.

Опанг билан биз ҳеч нарсани — мол, кийим-кечак, идиш-товоқ ўйлаганимиз йўқ, ота-оналаримиздан ҳеч нарса сўраганимиз йўқ. Мен ишга кийиб юрган кўйлак-шимимда, тўй куни, куёв бўлиб ўтирдим. Опангга ҳам ҳеч нарса қилиб берганимиз йўқ. Ўзи бир амаллаб топгани, тиктирганида келин бўлиб тушди. Биз учун қурилган уйда ҳам ортиқча ҳеч нарса йўқ эди. Иккита темир кароват, битта шкаф, стол устига қўядиган кичкина ойна. Албатта, икки кишига лозим бўладиган идиш-товоқ. Шуни билиб, дадам билан ойим радиолани хонамизга киритиб қўйишган эди.

— Бекор қилишибди, — деди опанг. — Биз эрталабдан кечгача кўчада бўлсак. Дадамлар уйдалар. Зерикишади.

Ўша заҳотиёқ биз уни яна айвонга олиб чиқиб қўйдик.

Шу ўринда айтиб ўтай, тўйимиз тўйдек бўлган эмас. Тўғри, одам кўп эди, жой яхши қилинган эди. Нокнинг тагидан дарвозагача столлар қўйилган эди. Лекин биласан, тўй санъаткорсиз бўлмайди. Бир қариндошимиз Карим Мўминов билан бирга уч-тўрт киши бўлиб келишини дадамларга ваъда қилган эди. Аммо келмай, кўпроқ пул берган одамникига кетиб қолишди.

Дадам тўйга санъаткорлар келмаганидан қаттиқ хафа бўлибдилар ва қон босимлари ошиб, ётиб қолдилар. Тўй кечасининг ярмига бориб, амаким секин қулоғимга дадамнинг оғир ётганларини айтдилар. Нима бўлганини опангга ҳам айтмай, ўрнимдан турдим. Дадам ўзларига келган эдилар, аммо бошларини кўтаролмасдилар. Мени кўриб жилмайган бўлдилар. Қўллари билан боринг-боринг, жойингизга бориб ўтиринг, деган ишорани қилдилар.

Мен уларнинг хафа бўлганларини тушундим. Санъаткор қариндошимиз билан Карим Мўминовга уруш йиллари дадам бирмунча яхшилиқ қилган, ҳатто қамоқдан қутқариб чиққан эдилар. Содиқ укангиз бўламиз, хизматингизга тайёрмиз, деган одамлар шундай нозик кунда у кишини алдашди.

Бирон соатлар ўтгач, Исоқ Катаев келиб, қатор ашула-

лар қилиб берди. Кимлардир ўйинга тушди. Кейин бирдан етти-саккизта ашулачи ва ўйинчилар келиб қолди. Уларни дадамнинг дўсти, Ғофуржон аканинг укаси Амир ака бўлган воқеадан хабар топиб олиб келибди. Амир ака билан дадам дўст, қадрдон, бир-бирларига меҳр-оқибатли эди. Мен Амир аканинг ўғли Ҳасан Йўлдошев ота изидан кетганидан, қариндошлар, дўст-оғайниларига меҳрибон, садоқатли одам бўлиб етишганидан хурсандман. Унинг укаси Тоир Йўлдошев ҳам шундай меҳр-оқибатли одам.

Тўй тарқагандан кейин опангга нима бўлганини айтиб бердим. Хафа бўлди, дадамга ачинди. Ўша куни мижжа қокмай чикдик. Мен дадамдан хавотирда эдим. Йўқ, эрталаб бошларини кўтардилар. Бир неча кун ўтиб, ховлига чикдилар. Аммо хурсандчилигимиз узоққа чўзилмади. Йигирма иккинчи декабрь куни кечқурун оламдан ўтдилар.

Тўйдан кейин ўтган уч ой ичида дадам опангни жуда яхши кўриб қолдилар. У билан узоқ гаплашардилар, болалигини, қариндош-уруғларини суриштирардилар. Опангга ҳам дадам ёқиб қолган эдилар. Ўқишдан келиши билан олдиларига борар, чойлари, овқатларидан хабар олиб турарди.

Шуни айтишим керакки, опанг — болалар уйида ўсган одам тез хонадон ҳаётига кўникиб кетди. Ҳамма билан чиқишиб, бирини опа, бирини синглим, деб тил топишди. Опанг сабаб бўлиб уйимизда бирон марта уруш-жанжал бўлганини билмайман. Чунки ўзинг ҳам, қизим, кўп марта сезган бўлсанг керак, опангда келишувчилик хусусияти ҳамма нарсадан устун чиқади. У чидамли, сабр-тоқатли, кўп нарсани ичига ютиб, атрофдагиларнинг кўнглини хира қилмасликка интилади. Опанг тўғрисиўз, покиза, қўли гул аёл. Унинг бу фазилатларини ойим дарҳол сезиб, тушлик, кечки овқатларни кўпинча унга ташлаб қўярдилар ва меҳмон келишидан ҳеч чўчимасдилар. Опанг уларни яхши кутиб олишига ишонардилар.

Опангни жуда ёш ота-онасиз қолганини биласан. Болалар уйида катта бўлган. Болалиқда етим қолишдан оғир кулфат йўқ. Опангнинг қийинчиликларга бардош билан, анчайин хотиржам қараши, меҳнатсеварлиги шундан бўлса керак.

Ёшлигимизни ўйлаганимда, опангни кўпинча пахта те-раётгани кўз олдидан ўтади. Биз ўқиган пайтимиз ҳар йили икки-уч ойдан пахта теримига чиқардик. Университет Бўка районига биркитиб қўйилган эди. Биз теримга чикма-

ган шу районнинг биронта колхози, совхози қолмаган бўлса керак.

Кеч кузда теримга тушиш анча қийин. Жўяклар лой. Пахта кўсақлари, дори тўкмаган барглари ҳўл. Бунинг устига колхозчилар юзадаги очилиб турган кўсақларни териб кетишади. Эгилишмайди. Пастдаги пахталар студентларга, мактаб болаларига қолади.

Опанг деярли бошини кўтармай пахта терарди, кўп терарди. Баъзан мен катта қопларини хирмонга олиб боришга ёрдам берардим. Пахта териб топган пулига опанг ўзига кийим-бош қиларди. Умуман, мен сенга айтсам, опанг бечоранинг болалиги, ёшлигида хурсандчилик, тўкин-сочинлик кам бўлган, моддий, маънавий қийинчиликлардан, турли ташвишлардан боши чиқмаган. Уруш йилларида ўсган болаларга оғир бўлганини сенга айтган эдим, лекин опанг уруш қийинчиликлари билан бирга етимликни бошидан кечирган, урушга кетган иккита акасидан ажраш каби фожиали йўқотишларни кўрган. Шунинг учун баъзи-баъзида ўтмишимизни эслаб кетганимизда, опанг болалигидан гапириб қолганда, юрагим эзилиб кетади, дилим унга меҳрмуҳаббат билан тўлиб-тошади. Ҳеч кимнинг бошига етимлик тушмасин! Ҳеч ким уруш йиллари биз кўрган қийинчиликларни кўрмасин!

Опанг, қизим, менинг биринчи ўқувчим, биринчи танқидчим, биринчи маслаҳатчим. Шу пайтгача ёзган нарсаларимнинг ҳаммасини опангга ўқиб берганман, унинг мақтовларини эшитганман, танқидларига қулоқ солганман. У ҳеч маҳал асарга баҳо беришда адашмаган. У мақтаган ҳикояларим, қисса, пьесаларни халқ яхши кутиб олган. У унча хушламаган, ўзини босиб, мени аяб фикр билдирган асарларим танқидга учраган. Лекин опанг ҳамма танқидга ҳам қўшилавермайди. У жаҳон адабиёти классикасини ўрганиб тарбия топган, шунинг учун унинг фикрлари доимо тўғри, аниқ.

«Севгим-севгилим» қиссаси «Шарқ юлдузи» журналида босилиб чиққанда анча шов-шув бўлди. Бир куни кечаси уйимизга Саид Аҳмад ака билан Саида опа келиб қолишди.

— Хавотир олма, — деди Саид Аҳмад ака жилмайиб. — Бизни Абдулла Қаҳҳор юборди. Эртага союзда қиссангни муҳокама қилишармиш. Тош отадиганлар тайёрланиб юришганмиш. Лекин ташвиш чекма. Жиддий гап бўладиган бўлса, Абдулла аканинг ўзи аралашмоқчи.

— Эзилиб ўтирган бўлса керак, тинчитинглар, дедилар, — қўшимча қилди Саида опа.

Улар узоқ ўтиришмади, бир пиёладан чой ичишди-ю, кетишди.

Мен чиндан ҳам Ёзувчилар союзидаги муҳокамани бир-мунча хавотирланиб кутаётган эдим. Саид Аҳмад акаларнинг келиши, Абдулла Қаҳҳорнинг гаплари менга катта далда бўлди.

— Мана кўрасиз, муҳокама яхши ўтади, — қатъий равишда дилимни кўтарди опанг.

Муҳокама ҳақиқатан ҳам опанг айтганидек бўлди. Ёшлар, студентлар, тенгдош ҳамкасбларим ноўрин тош отганларни деярли гапиртиришмади. Бир оғиздан мени табриклашди.

«Жўра қишлоқ», «Ёз ёмғири», «Қиёмат қарз», қўй-чи, деярли ҳамма ёзганларим ҳақида опанг айтганлари тўғри чикди.

Лекин опанг билан бизнинг ҳаётимизда дил офритадиган дамлар ҳам бўлиб ўтган. Бундай дамларнинг сабабчиси, тўғрироғи, асосан мен бўлганман. Эрақак киши кўчани яхши кўради, уйга келишининг тайини бўлмайди. Ана шундай пайтларда, бунинг устига озгина кайф билан келсам, опанг хафа бўларди. Чунки эрталаб келишганимиздек маълум вақт-гача маълум овқатни қилиб кутиб ўтирарди. Мен бўлсам журналист, ёзувчи ўртоқларим билан чойхонада ош еб қолардим. Опанг индамасди. Овқатни олдимга қўйиб, индамай ишини қилиб ўтираверарди. Кайфи бор одам, умуман айбдор одам хўрозга ўхшаб ўзи жанжал бошлайди. Мен ҳам худди шундай қилардим. Ўзим гап бошлаб, ўзим изза бўлардим. Лекин эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши, дейди халқ. Бирпасда орамизда нохушликни унутиб, яна самимий муносабатларга ўтиб кетардик. Опангнинг узоқ хафа бўлиб юролмаслигини ўзинг ҳам яхши биласан.

Хуллас, биз опанг билан яхши яшаб келаяпмиз. Мен ўз оилавий ҳаётим билан фахрланаман. Опанг менинг умр йўлдошим эканлиги, сендек қизимиз борлиги билан ўзимни бахтли одам санайман.

Опанг ҳақида яна кўп нарсаларни сенга гапириб беришим мумкин. Чунки унга ўхшашингни истайман.

Опанг ҳақида ёзиб туриб, Абдулла Қаҳҳор билан сўнги учрашувимиз ёдимга тушиб кетди. Учқун Назаров, Турғун Азизов, Дилбар, Роза опанг ва мен Абдулла ака яқин кунларда Москвага даволангани кетаётганини эшитиб, уйига бордик.

Абдулла ака оғир касал эди, ўрнидан туролмади. Кибриё опа дастурхон ёзиб, чой қўйди. Икки кундан кейин

Москвага жўнашларини айтди. Ўшанда унинг Москвадан тобутда қайтишини ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмаган. Москвадан соғайиб қайтишига ишонган эдик. Абдулла аканинг ўзида ҳам, Кибриё опада ҳам шундай қайтиш ишончи бор эди.

Беморни узоқ ўтириб чарчатмаслик учун Кибриё опа тайёрлаган сомса, беляшлардан едик-да, ўрнимиздан турдик. Шифо топиб, тезроқ қайтишни ният қилдик.

Абдулла ака ҳамма билан қуюқ хайрлашиб, менинг қолишимни сўрадилар. Ёнларига стул қўйиб ўтирдим.

— Сизга иккита маслаҳатим бор, — дедилар ҳар доим-гидек жиддий оҳангда ва қандайдир шу пайтгача мен сезмаган илиқлик, юмшоқлик билан.

— Эшитаман, — дедим у кишининг юзларига тикилиб.

— Сизни союзга ишга чақиришлари мумкин. Союздаги йиғилишларга қатнаб юраверинг. Аммо союзда ишламанг. Иккинчи гапим. Хотинингиз сизга жуда меҳрибон. Шуни кадрланг.

Абдулла ака шундай деб, енгил жилмайдилар.

Мен миннатдорлик билдириб, хайрлашдим.

Абдулла акани тириклигида кўрганам шу бўлди. Жойлари жаннатда бўлсин. Абдулла аканинг иккала маслаҳатлари ҳам катта меҳр билан, келажакни ўйлаб берган самимий, доно маслаҳатлари эди. Бу маслаҳатлар узоқ вақт ёдимда бўлди. Партия Марказий комитетида ишлаб юрганамда мени Ёзувчилар союзига секретарь сифатида чақиришди. Яшин ака Раҳмат Файзийни юборди мен билан гаплашгани. О. У. Салимов — Марказком секретари бир куни мени Ш. Р. Рашидов ҳузурига олиб бораётиб:

— Шу ҳақда гап бўлади, — деди. — «Ўзбекфильм»ни таклиф қилсалар, рози бўлма. Сени Ёзувчилар союзига юборамиз.

Ш. Р. Рашидов ҳузурда чиндан ҳам шу ҳақда гап бўлди. Абдулла аканинг маслаҳати дилимда бўлгани сабабли Шароф ака киностудия ҳақида гап очганида дарҳол розилик бердим. Тўғри қилдим. «Ўзбекфильм» киностудиясида мен катта бир тегирмонга тушиб чиққандек бўлдим. Саккиз йил директорлик қилдим. Студия тарихида бунчалик узоқ ишлаган директор бўлмаган.

Абдулла аканинг опанг ҳақида гаплари ҳамиша дилимда бўлди. Аммо қанчалик опангнинг кадрига етдим, буни айтишим қийин. Ҳамон ўзимни унинг олдида қарздордек сезаман, гуноҳкордек ҳис қиламан. Кеча туни билан безовта

бўлиб чикдим. Чунки бугун, бешинчи декабрь. Опангнинг тувилган куни. Мен эса касалхонадаман. Ҳатто кўчага чиқиб, бир дона гул сотиб олиб келолмайман. Шуни ўйлаб уйқум қочди. Эрталаб опанг келганда эса, кайфиятим бутунлай ўзгариб кетди. Опанг шундай, бир зумда одамнинг кўнглини кўтариш қобилиятига эга. Уни табрикладим. Иккаламиз чой қўйиб, узоқ телевизор олдида гаплашиб ўтирдик. Борлигимизга, сенинг борлигингга севиндик. Телефон қилибсан, табрикласан. Хурсанд бўлдим. Опанг менга саломингни айтди. Раҳмат қизим.

Кундуз куни қариндошларимиз Фая билан Карл келишди. Узоқ ўтиришди. Улар ҳам опангни табрикларди.

Қоронғу тушганда опанг пансионатдаги ўз хонасига кетди. Мен эса, яна сенга шу хатларни ёзишга ўтирдим.

Назаримда Москвада мени даволай бошлаганларидан бери, анчагина дилим тинчиб, қўлимга қалам оладиган ҳолатга келганимдан бери сенга атаб ёзмоқчи бўлганларим ниҳоясига етиб қолди. Ҳозирча кифоя. Худо хоҳласа, уйга қайтсам, эсимга тушган воқеаларни ёзиб берарман. Хатларимнинг сўнггида устоз Абдулла Қаҳҳорга ўхшаб, сенга, қизим, берадиган иккита маслаҳатим бор. Биринчиси:

— Бу дунёда опангчалик сенга меҳрибон, яқин, азиз, сендан жонини ҳам аямайдиган одам йўқ. Бирга бўл. Ёлғизлатиб қўйма. Асра.

Иккинчи маслаҳатим:

— Давр ўзгариб кетди, қадриятлар ўзгарди. Лекин ҳамма даврда ҳалол меҳнат, поклик, одамийлик қадрланган. Шу ёдинда бўлсин.

Ёлғизим, суюқлигим, хайр, омон бўл, бахтли бўл.

1994 йил.